

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ

**Η οργάνωση των Νοσοκομείων
στο Βυζάντιο με βάση
τις μοναχικές και αγιολογικές πηγές**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*που υποβλήθηκε στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας
της Θεολογικής Σχολής του Α.Π.Θ.*

ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΠΑΤΕΡΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΚΑΙ ΑΓΙΟΛΟΓΙΑΣ

Επιβλέπων καθηγητής: Συμεών Πασχαλίδης

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2015

Πρόλογος

Μέχρι τώρα η δυτική αντίληψη τοποθετούσε την απαρχή της οργανωμένης νοσοκομειακής περίθαλψης στον ΙΘ' αιώνα, ενώ για πολλά χρόνια η περίοδος του Βυζαντίου ήταν συνώνυμη της παρακμής. Μόλις τα τελευταία χρόνια αρχίζει να απορρίπτεται η επικρατούσα αντίληψη και νεώτερες μελέτες πλέον να ανάγουν την ίδρυση των νοσοκομείων στην περίοδο του Βυζαντίου.

Η παρούσα εργασία έχει την φιλοδοξία να προσεγγίσει αυτήν την άποψη ότι το Βυζάντιο, η Ορθοδοξία είναι η πρωτοπορία στην ίδρυση των νοσοκομείων. Η επιλογή του θέματος ανήκει στον καθηγητή κ. Πασχαλίδη και μορφώθηκε με την επαγγελματική μου ενασχόληση στο χώρο της Υγείας. Επίσης, λίγο πριν την ολοκλήρωση των μεταπτυχιακών σπουδών στο τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω όλους αυτούς που βοήθησαν στην ολοκλήρωσή του και συνέβαλαν ώστε τα έτη αυτά να είναι από τα πιο ενδιαφέροντα και εποικοδομητικά της ζωής μου. Αρχικά πρέπει να ευχαριστήσω όλους τους διδάσκοντες που με τη φυσική τους παρουσία και επιστημονική τους επάρκεια διεύρυναν του ορίζοντές μου, με εξόπλισαν με νέα εφόδια.

Ιδιαίτερα όμως θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή κ. Πασχαλίδη Συμεών που μου έκανε την τιμή να συμπεριληφθώ στους επιλεγέντες για το συγκεκριμένο μεταπτυχιακό πρόγραμμα. Θα ήθελα να τον ευχαριστήσω επίσης, για την βοήθειά του στη διάρκεια της συνεργασίας μας και για τις εποικοδομητικές του παρεμβάσεις. Ευχαριστώ επίσης την οικογένειά μου που δέχτηκε την απουσία μου και με βοήθησαν ο καθένας με τον δικό του τρόπο, τη Φωτεινή για την παροτρυνσή της να τε-

λειτουργία το μεταπτυχιακό πρόγραμμα και ήταν δίπλα μου όταν τη χρειάστηκα. Τέλος , θα ήθελα να αφιερώσω την εργασία αυτή, στη μνήμη των γονιών μου που μου έμαθαν να μετατρέπω τον πόνο της απώλειας σε δημιουργική ενασχόληση.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	4

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑΚΗ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

1.1. Ιστορική αναδρομή στη νοσοκομειακή περίθαλψη στην αρχαιότητα και στα ρωμαϊκά χρόνια	8
<i>α. Ασκληπιεία</i>	13
<i>β. Valetudinaria</i>	19
1.2. Η νοσοκομειακή περίθαλψη στο Βυζάντιο στο πλαίσιο της χριστιανικής φιλανθρωπίας	21
<i>α. Έννοια της χριστιανικής φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο</i>	21
<i>β. Νοσοκομεία και Κοινωφελή Ιδρύματα στο Βυζάντιο</i>	26

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

ΤΑ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑ ΣΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΟΝΑΧΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

2.1. Οργάνωση των νοσοκομείων επί τη βάσει των αγιολογικών πηγών	44
<i>α. Βασιλειάδα</i>	45
<i>β. Ξενών του Σαμψών</i>	47
2.2 Κτηριακή Υποδομή	49
2.3 Προσωπικό	53
2.4 Η νοσοκομειακή περίθαλψη επί τη βάσει των μοναχικών πηγών	59
<i>α. Η έννοια «τυπικόν»</i>	59
<i>β. Η μονή του Παντοκράτορος</i>	61
2.5. Νοσοκομειακή περίθαλψη από τις βυζαντινές μονές	69
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	79
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	82

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η έννοια *φιλανθρωπία* επινοήθηκε στην αρχαία Ελλάδα και ετυμολογικά σημαίνει την αγάπη προς τους ανθρώπους. Η αγάπη αυτή εκφράζεται με την φροντίδα και την κάλυψη των συνανθρώπων που έχουν ανάγκη και συνήθως συνδέεται με τον εθελοντισμό. Ένας ορισμός που θα μπορούσε να αποδοθεί για τον όρο *φιλανθρωπία* στις μέρες μας είναι ότι πρόκειται για ιδιωτικές πρωτοβουλίες, για το κοινό καλό, με έμφαση στην ποιότητα της ζωής.

Μελετώντας την ελληνική μυθολογία, παρατηρείται πως με τον όρο *φιλανθρωπία* χαρακτηρίζεται η αγάπη των θεών προς τους ανθρώπους. Εκεί άλλωστε εντοπίζεται έντονα η τάση καθώς και η θεϊκή πρόνοια για τη μέριμνα και την προστασία των θνητών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Προμηθέας, ο οποίος ανέλαβε να φέρει τη φωτιά στους ανθρώπους και να τους διδάξει τις τέχνες, καθοδηγούμενος από τη θεϊκή αγάπη γι' αυτούς. Ο Πλάτων, από την άλλη, προσδιορίζει ως αγάπη του Θεού το γεγονός ότι οι θεοί ανέλαβαν τη φροντίδα των ανθρώπων για να εγκαθιδρύνουν την ειρήνη και τη δικαιοσύνη μεταξύ τους καθώς και να τους ελευθερώσουν από τους πολέμους, τις έχθρες και τα μίσση.

Η έννοια της *φιλανθρωπίας* στην αρχαία εποχή εκδηλώθηκε με την ανέγερση *φιλανθρωπικών* ιδρυμάτων με σκοπό την περίθαλψη ασθενών, πτωχών και ξένων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα *Ασκληπιεία* ή *θεραπευτήρια*, τα οποία είναι συγκρότημα κτιρίων με επίκεντρο το ναό του Απόλλωνα, γεγονός που τονίζει την αναγνώριση της θεϊκής *φιλανθρωπίας* και *πρόνοιας* από τους ανθρώπους.

Η *φιλανθρωπία* στην αρχαία εποχή εκδηλώθηκε επίσης με την κατασκευή *φιλανθρωπικών* ιδρυμάτων που περιέθαλπαν φτωχούς και ξένους και στα οποία εύρισκαν τροφή και στέγη σε δημόσιους ξενώνες. Για τη

φροντίδα αυτών είχαν δημιουργηθεί αδελφότητες φιλοξενίας με την ονομασία «ξένιοι» ή «φίλοι των ξένων». Παράδειγμα αυτών αποτελεί η αδελφότητα φιλοξενίας στην Ιεράπολη, η οποία είχε ως προστάτη τον Απόλλωνα και χαρακτηριζόταν από το κοινό ταμείο που εξυπηρετούσε όσους είχαν ανάγκη.

Δεδομένου ότι η χριστιανική διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας στηρίχθηκε και εξελίχθηκε μέσα από την αρχαία ελληνική φιλοσοφία και διατείνεται κυρίως για την αγάπη προς τον άνθρωπο, μετουσιώνεται στην αγάπη της προς το συνάνθρωπο. Ως εκ τούτου, ο όρος φιλανθρωπία ως αρχαία ελληνική ιδέα, πέρασε πολλά στάδια ανάπτυξης κατά τη βυζαντινή χιλιετηρίδα. Σημαντικό, ωστόσο, είναι πως η βασική της έννοια και σημασία παρέμεινε ίδια.

Για το λόγο αυτό, η κοινωνική πρόνοια στο πρώιμο Βυζάντιο ήταν πιο εκτεταμένη αλλά και διαφορετική απ' ό,τι στην Αρχαία Ελλάδα. Η Εκκλησία το 4^ο αιώνα θεσμοθετεί τη φιλανθρωπία μέσω αποφάσεων τοπικών συνόδων και αποστολικών κανόνων. Η εκκλησιαστική νομοθεσία εξασφαλίζει τη δημιουργία ιδρυμάτων όπως νοσοκομείων, λεπροκομείων, πτωχοκομείων και γηροκομείων. Την Εκκλησία ακολουθούσε στη φιλανθρωπική της δράση και το κράτος. Σχεδόν όλοι οι αυτοκράτορες λάμβαναν νομοθετικά μέτρα για την εφαρμογή ενός προγράμματος ευρείας κοινωνικής πρόνοιας.

Οι Βυζαντινοί προέβησαν στην ίδρυση πενήντα και περισσότερων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων που τα ονόμαζαν «ξενώνες», παρεμφερή των σημερινών νοσοκομείων, όπου νοσηλεύονταν ασθενείς με διαφορετικές νόσους και προερχόμενοι από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις, γεγονός που υπερτονίζει τις ανθρωπιστικές αντιλήψεις του Βυζαντίου. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων ξενώνων αποτελούν η Βασιλειάδα του Μέγα Βασιλείου, το Κοσμίδιο επί Ιουστινιανού, καθώς και ο Ξενών της Μονής Πα-

ντοκράτορος που αποτελεί πρότυπο νοσοκομείο και ναυαρχίδα των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων του Βυζαντίου.

Στην εργασία αυτή, θα γίνει αναφορά στην οργάνωση, τη δομή καθώς και τη λειτουργία τόσο των συγκεκριμένων όσο και άλλων ιδρυμάτων, αλλά και στην ερμηνεία και κατανόηση της κοινωνικής πολιτικής στο Βυζάντιο, μέσα από τις αγιολογικές και μοναχικές πηγές, της ανεκτίμητης συγγραφικής παρουσίας που μας έχει κληροδοτηθεί από τους Βίους των Αγίων της Εκκλησίας μας, καθώς και από τα Τυπικά των μονών. Η παρούσα εργασία, επιπροσθέτως, επιχειρεί να προσεγγίσει, να αναπτύξει και να κατανοήσει το ιδεολογικό πλαίσιο της οργάνωσης και της λειτουργίας των θεσμών κοινωνικής πρόνοιας του Βυζαντίου μέσα από την παρεχόμενη νοσοκομειακή περίθαλψη και ιδιαίτερα των νοσηλευτικών ιδρυμάτων.

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ
Η ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑΚΗ ΠΕΡΙΘΑΛΨΗ
ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

1.1. Ιστορική αναδρομή στη νοσοκομειακή περίθαλψη στην Αρχαιότητα και στα Ρωμαϊκά χρόνια

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, φιλανθρωπία στην αρχαία Ελλάδα σήμαινε την αγάπη προς τον άνθρωπο. Σε αυτό το μοτίβο στηρίχθηκε και η φιλανθρωπία στο Βυζάντιο, καθώς αποτέλεσε το βασικό χαρακτηριστικό της νοσοκομειακής περίθαλψης και κληροδοτείται από την κλασική αρχαιότητα ως πρωταρχική αντίληψη και κινητήριο δύναμη για την ανάπτυξη της ιατρικής επιστήμης, καθώς και για τη θέσπιση του θεσμού των νοσοκομειακών ιδρυμάτων.

Η Ελληνική ιατρική είναι τόσο αρχαία τουλάχιστον όσο και η Ομηρική εποχή, με χαρακτηριστική τη μετάδοση της συλλεχθείσας σοφίας των παλαιών ανθρώπων από γενιά σε γενιά, κρατώντας έτσι το ελληνικό ιατρικό επάγγελμα τη δομή της οικογενειακής παραδόσεως. Ο Ζευς δίδαξε τον Απόλλωνα και ο Απόλλων δίδαξε το θεοποιημένο Ασκληπιό, ο οποίος με τη σειρά του μεταλαμπάδευσε τις γνώσεις του στους θνητούς ιατρούς¹. Για τον λόγο αυτό, από τον Ε' και Δ' αιώνα π.Χ. ακόμα, οι Έλληνες ιατροί αποκαλούσαν εαυτούς Ασκληπιάδες, υιούς του Ασκληπιού. Η ορολογία αυτή, που συναντάται και μετά την κατάκτηση της Ελληνικής Ανατολής από τους Ρωμαίους, επέζησε στον Χριστιανισμό και ανθούσε μέχρι τα τελευταία έτη της Ανατολικής Αυτοκρατορίας.² Αν και η λατρεία του Ασκληπιού γεννήθηκε στην Ελλάδα κατά την αρχαϊκή εποχή, ο κόσμος της Μεσογείου την υιοθέτησε την περίοδο της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

1 Bailey, J. E. (1996). Asklepios: ancient hero of medical caring. *Annals of internal medicine*, 124(2), 257-263.

2 Miller T. (1998). Η Γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Ιατρική Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα.

Ο Όμηρος, από την άλλη, στα έργα του, κάνει ξεκάθαρη την ταύτιση θρησκευείας και ιατρικής, καθώς οι θεοί θεωρούνται αυτοί που προκαλούν τις ασθένειες, ενώ οι θεραπευτές των ασθενειών αυτών σχετίζονται με την λειτουργία μιας τέχνης που περιλαμβάνει θεραπευτικές ψαλμωδίες, επηρεασμένες σαφώς από την αρχαία Αιγυπτιακό πολιτισμό. Η ιατρική στην αρχαιότητα σχετιζόταν τόσο στενά με την θρησκεία, αλλά και με τη μαγεία, που είχε ως συνεπακόλουθη την ταύτιση του ιερέα και του ιατρού. Η μεταβίβαση, δε, της ιατρικής από γενιά σε γενιά, μέσα από γιατροσόφια, καθυστέρησαν την πρόοδο της συγκεκριμένης επιστήμης, η οποία άρχισε να αναπτύσσεται μόνο με τη συλλογή των κατάλληλων γνώσεων και τη διδασκαλία των τεχνικών από ειδικούς μέσα στα Ασκληπιεία³.

Παρατηρείται, λοιπόν, ότι στον Αρχαίο κόσμο, όπως και στη μεσαιωνική Βυζαντινή Αυτοκρατορία, η πίστη και η ιατρική ήταν ανέκαθεν στενά συνδεδεμένες, ενώ η κοσμική ιατρική αναγνώριζε τη σημασία του υπερφυσικού. Ωστόσο, κατά τον Στ' και Ε' αιώνα π.Χ. οι γιατροί άρχισαν τη προσεκτική μελέτη των νόσων σε μια προσπάθεια διακρίβωσης των υποκειμένων φυσικών αιτιών. Η νέα αυτή δραστηριότητα γέννησε αυτό που ο κλασικός κόσμος αργότερα ονόμασε *Ιπποκράτειον Σώμα*, μία συλλογή ιατρικών πραγματειών, προσεγγίζοντας μία λογική και εμπειρική προσέγγιση των νόσων και της αντιμετώπισης αυτών.

Ο **Ιπποκράτης** (460 π.Χ. - 377 π.Χ.) ήταν αρχαίος Έλληνας ιατρός και θεωρείται μία από τις πιο εξέχουσες προσωπικότητες στην ιστορία της ιατρικής. Αναφέρεται ως ο πατέρας της σύγχρονης ιατρικής σε αναγνώριση της συνεισφοράς του στο πεδίο της ιατρικής επιστήμης ως ο ιδρυτής της Ιπποκρατικής Ιατρικής Σχολής. Θεωρείται ως ο θεμελιωτής της

³ Θεοδώρου, Α. (2012). Η ελληνική χειρουργική κατά την κλασική και ύστερη αρχαιότητα.

ορθολογικής ιατρικής που κατόρθωσε να την απαλλάξει από τα μεταφυσικά στοιχεία, τις προλήψεις, τις προκαταλήψεις, τις δαιμονολογίες και τις δεισιδαιμονίες της εποχής⁴.

Ο Ιπποκράτης πέτυχε το αρμονικό συνταίριασμα της ανθρωποκεντρικής επιστήμης με την ιατρική τέχνη και το φιλοσοφικό στοχασμό, ταυτίζοντας την επαγγελματική της άσκηση με τις ηθικοδεοντολογικές αρχές και τις ουμανιστικές αξίες. Οι κανόνες του Ιπποκράτη αναφέρουν ότι ο γιατρός έπρεπε να παρέχει τις υπηρεσίες του χωρίς αμοιβή ενώ ο κρατικός ή ο αστικός γιατρός θα έπρεπε να επισκέπτεται οποιοδήποτε πτωχό, πάσχοντα ή παιδί που του ζητούσε τις υπηρεσίες του άνευ αμοιβής. Ο ίδιος τόνιζε ότι το κίνητρο του ιατρού ήταν η αγάπη προς τον άνθρωπο και ότι η αληθινή φιλανθρωπία ωθεί τον ιατρό να αγαπήσει και την τέχνη της θεραπείας.⁵

Ο Κλαύδιος Γαληνός (129 μ.Χ. – 199 μ.Χ) ήταν ο δεύτερος σπουδαιότερος Έλληνας ιατρός της Αρχαιότητας μετά τον Ιπποκράτη και ο τελευταίος χρονικά από όλους τους σημαντικούς ιατρούς του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Τα τεραστιά του ιατρικά επιτεύγματα επηρέασαν τις μετέπειτα γενιές. Ο Παλλάδιος εξ' Αλεξανδρείας, ιατρός του Στ' αιώνα το συνόψισε ως εξής «Ο Ιπποκράτης έσπειρεν· ο Γαληνός έδρεψεν». Οι δύο αυθεντίες παρέμειναν στύλοι της Ελληνικής Ιατρικής σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.¹

Άλλοι σημαντικοί αρχαίοι που ασχολήθηκαν με την ιατρική στην Αρχαία Ελλάδα ήταν ο Αλκμαίων και ο Εμπεδοκλής. Ο Αλκμαίων ασχολήθηκε

⁴ Γιαπιτζάκης, Χ., Μπαρτσακούλια, Μ., & Πατρινός, Γ. Π. (2013). Ιπποκράτης, ο πατέρας της κλινικής Ιατρικής και Ασκληπιάδης, ο πατέρας της μοριακής Ιατρικής. *Αρχαία Ελληνική Ιατρική*, 30 (1), 88 – 96.

⁵ Κωνσταντέλλος, Δ. Ι. (1983). Βυζαντινή Φιλανθρωπία και Κοινωνική Πρόνοια, Εκδόσεις Φως, Αθήνα.

έντονα με την ανατομία και ήταν πρωτοπόρος της διατύπωσης ότι όλες οι αισθήσεις εδρεύουν στον εγκέφαλο. Ο Εμπεδοκλής, από την άλλη, μίλησε για την ανάπτυξη του οργανισμού του ανθρώπου από τη γέννησή τους και καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής του³.

Σε γενικές γραμμές και ανεξάρτητα από τον κάθε ιατρό, η ιατρική στην Αρχαία Ελλάδα συνδέεται στενά με τη χρήση θεραπευτικών μέσων, όπως για παράδειγμα η αφαίμαξη, ενώ είναι γνωστή για τη χρήση των βοτάνων και αφεψημάτων ως φαρμάκων, αλλά και άλλων μεθόδων, όπως τα ιαματικά λουτρά, για την ίαση διαφόρων παθήσεων. Ένα, επίσης, χαρακτηριστικό της αρχαίας ιατρικής είναι η εξατομικευμένη αντιμετώπιση του ατόμου, ως μιας μοναδικής οντότητας, η περίπτωση του οποίου πρέπει να μελετηθεί ξεχωριστά.

Όσον αφορά στους Ρωμαίους, όταν κατέκτησαν την Ελλάδα, ενώ ασπάστηκαν τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, δεν έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για την Ελληνική Ιατρική. Ο Μάρκος Κάτων έτρεφε απέχθεια γενικότερα για τους Έλληνες, ενώ θεωρούσε τους ιατρούς τους ταπεινότερους των Ελλήνων. Μια γενικότερη αποστροφή προς το ιατρικό επάγγελμα και υποτίμησης του είχε ως αποτέλεσμα σπάνια γηγενείς Ρωμαίοι να γίνονται ιατροί, ενώ η συμβολή αυτών στην ιατρική επιστήμη να μην είναι αξιοσημείωτη καθότι τη θεωρούσαν μία εκ των ελευθερίων τεχνών.

Ωστόσο, με την πάροδο της ρωμαϊκών χρόνων οι περισσότεροι Ρωμαίοι αξιωματούχοι δέχθηκαν πρόθυμα τους Έλληνες ιατρούς στην Ρώμη και απολάμβαναν τις υπηρεσίες τους². Στην πορεία, δε, της ρωμαϊκής κυριαρχίας, οι Ρωμαίοι αποδέχθηκαν πλήρως την ελληνική παράδοση και συνέχισαν να εξασκούν όσα παρέλαβαν από την αρχαία Ελλάδα στον κλάδο

της ιατρικής⁶. Αυτή, άλλωστε, αποτέλεσε και την απαρχή της μετάδοσης και της εγκαθίδρυσης της ιατρικής της αρχαίας Ελλάδας στο Δυτικό κόσμο^{7,8}.

Αξίζει επιγραμματικά να αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με την άποψη του ιστορικού Timothy Miller, βάσει των πηγών της κλασικής περιόδου φανερώνεται ότι δεν υπήρξε παρατεταμένη ιατρική μέριμνα ασθενών σε νοσοκομειακό περιβάλλον στην αρχαιότητα². Πηγές καταδεικνύουν ότι οι αρχαίοι γιατροί συνήθως αντιμετώπιζαν τους ασθενείς με σοβαρά προβλήματα στα ίδια τους τα σπίτια. Εντούτοις, καταγραφές του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού αποδεικνύουν την ύπαρξη ιδρυμάτων ή θεραπευτηρίων, τα οποία συνέβαλαν στη μορφοποίηση των μεσαιωνικών ξενώνων.

Ορισμένοι μελετητές ισχυρίζονται την ύπαρξη αρχαίων νοσοκομείων στα ιατρεία, στους χώρους όπου εξέταζαν και χειρουργούσαν οι γιατροί. Ωστόσο, δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις που να αποδεικνύουν ότι τα ιατρεία αυτά λειτουργούσαν ως νοσοκομεία, παρέχοντας δηλαδή στέγη και διατροφή σύμφωνα με τους κανονισμούς ενός τυπικού νοσηλευτικού ιδρύματος.

Στη Ρωμαϊκή, δε, εποχή, αυτό που ενέτεινε την απουσία νοσηλευτικών ιδρυμάτων ήταν η ίδια η αντίληψη και νοοτροπία των Ρωμαίων που δεν απέβλεπε στη θεραπεία ή έστω στην περίθαλψη των πασχόντων αλλά αποσκοπούσε στην επίλυση προβλημάτων που αφορούσαν σε προβλήματα δημόσιας υγιεινής και λιγότερο προληπτικής ιατρικής. Θεωρείτο

⁶ Τριανταφυλλίδης, Π. (2010). Πιλοτική εφαρμογή βάσης δεδομένων για τον έλεγχο ασυμβασιών σε φάρμακα των κατηγοριών, παθήσεων πεπτικού συστήματος, κυκλοφορικού συστήματος, αναπνευστικού συστήματος, κεντρικού νευρικού συστήματος, κατά των λοιμώξεων, ενδοκρινών αδένων-ορμόνες, αίματος και θρέψης (Doctoral dissertation).

⁷ Adkins, L., & Adkins, R. (2004). Handbook to life in ancient Rome. Infobase Publishing.

⁸ Prioreshi, P. (1998). A History of Medicine: Roman Medicine (Vol. 3). Horatius Pr.

κοινωνική υποχρέωση καθώς και στάση ζωής η διασφάλιση και προστασία της δημόσιας υγιεινής αλλά και της ατομικής υγιεινής των ρωμαίων πολιτών, γεγονός που καταδεικνύεται μέσα από την ανοικοδόμηση θερμών (δημόσια λουτρά), υδραγωγείων και αποχετευτικών συστημάτων.

Μέσα από τις μελέτες των ερευνητών προκύπτουν οι εξής μορφές ιδρυμάτων στον ελληνορωμαϊκό κόσμο: οι ναοί του Ασκληπιού, τα Ρωμαϊκά *vale-tudinaria* για σκλάβους και τα *valetudinaria* των λεγεωναρίων. Τέλος, αναφέρεται και το σώμα των δημοσίων ιατρών, το οποίο συντηρούσε η τυπική Ελληνο – Ρωμαϊκή «πόλις» και παρείχε μέχρι τον Ε' αιώνα ιατρικές υπηρεσίες σχεδόν παράλληλες με εκείνες των χριστιανικών νοσοκομείων².

A. Ασκληπιεία

Τα Ασκληπιεία ήταν η πρώτη εστία νοσηλείας κατά τη διάρκεια της αρχαιότητας, καθώς λειτούργησαν ως θεραπευτήρια, στεγάζοντας τους ασθενείς και παρέχοντας ιατρικές υπηρεσίες, οι οποίες βέβαια θεωρούνταν πως είχαν θαυματουργικό χαρακτήρα. Γύρω στον 5^ο αιώνα π.Χ. πιθανολογείται η ίδρυση των πρώτων Ασκληπιείων, των ναών, δηλαδή, προς τιμήν του θεού Ασκληπιού.

Οι ναοί αυτοί ήταν εγκαταστημένοι σε συγκεκριμένους χώρους, που συνοδεύονταν από φυσική ομορφιά, η οποία θεωρούνταν πως συνέβαλλε στην ταχύτερη βελτίωση της υγείας των ασθενών. Η θεραπεία των ασθενών πραγματοποιούνταν επίσης μέσω της χρήσης φαρμακευτικών ουσιών, χειρουργικών επεμβάσεων και φυσικών μέσων, όπως κινησιοθεραπεία, κ.α. Από αρχαιολογικές ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί σε διάφορα Ασκληπιεία, έχουν βρεθεί, άλλωστε, και τα πρώτα χειρουργικά εργαλεία από ορείχαλκο. Οι ασθενείς που προσέρχονταν στα Ασκληπιεία συνήθως δεν έπασχαν από ανίατες ή βαριές ασθένειες, η δε θεραπεία

τους, αν και προέκυπτε από την εφαρμογή ιατρικών υπηρεσιών, αποδιδόταν σε θεϊκή παρέμβαση⁹.

Μπορεί τα Ασκληπιεία να θεωρούνται η πρώτη μορφή εγκατεστημένης νοσηλείας σε συνδυασμό με ιερή λατρεία, παρόλα αυτά των Ασκληπιείων προηγήθηκαν και άλλοι ναοί, που δεν ήταν αφιερωμένοι αποκλειστικά στον Ασκληπιό, ωστόσο, μέσα σε αυτούς πραγματοποιούνταν η θεραπεία ασθενών, κυρίως με τη μέθοδο των ονείρων. Οι σημαντικότεροι από τους ναούς αυτούς είναι το ιερό του Αμφιαράου, το ιερό της Τιθορέας και το ιερό του Τροφωνίου Άντρον¹⁰.

Μετά τον Στ΄ και Ε΄ αιώνα π.Χ. δημιουργήθηκαν ανά την Ελλάδα διάφοροι ναοί, αποκλειστικά αφιερωμένοι στον Ασκληπιό. Οι ναοί αυτοί λειτουργούσαν ως θεραπευτήρια, στη μορφή που περιγράφηκε παραπάνω. Τα πιο γνωστά Ασκληπιεία ήταν το Ασκληπιείο της Τρίκκης, το οποίο θεωρείται το αρχαιότερο, το Ασκληπιείο της Συκιωνίας στην Τιτάνη¹¹, το Ασκληπιείο της Τιθορέας στη Φωκίδα, το Ασκληπιείο της Επιδαύρου, στο οποίο ανήκουν τα Ασκληπιεία των Αθηνών, της Κω, της Κνίδου, της Μεγαλόπολης, της Δήλου, της Κυλλήνης και των Κεγχρεών, καθώς και τα Ασκληπιεία της Μήλου, της Ρόδου, της Κορίνθου, του Πειραιά, της Γορτύνης και της Λεβήνας στην Κρήτη. Αντίστοιχα γνωστό είναι και το Ασκληπιείο της Περγάμου στη Μικρά Ασία, που είναι γνωστό για την χρήση ραδιούχων

⁹ Καλαντζής, Γ., & Λασκαράτος, Ι. (2003). Τα Ασκληπιεία ως Νοσηλευτήρια. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 20 (1), 67 – 75.

¹⁰ Von Eickstedt, K. V. (2001). Το Ασκληπιείον του Πειραιώς. *Ελληνική Αρχαιολογική Εταιρεία*, 6-8.

¹¹ Χαβιαρά -Καραχάλιου, Σ. (1986). Ασκληπιείο Αρχαίας Τιτάνης, το πρώτο Κέντρο Υγείας στον Ελληνικό χώρο. Ανακτήθηκε από την ιστοσελίδα <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/0250#page/4/mode/2up>.

ιαματικών πηγών, καθώς και τα Ρωμαϊκά Ασκληπιεία, που βρίσκονται έξω από τον ελλαδικό χώρο.

Το Ασκληπιείο της Επιδαύρου είναι το πιο φημισμένο από όλα τα Ασκληπιεία της Ελλάδας. Η φήμη του προέρχεται από την πληθώρα των ασθενών που βρήκαν ίαση στο συγκεκριμένο χώρο. Μεγάλο ρόλο στην ίαση αυτή είχε και το φυσικό περιβάλλον, στο οποίο βρισκόταν το Ασκληπιείο αυτό, το οποίο διέθετε ξενώνες, γυμναστήριο, στάδιο, καθώς και το γνωστό θέατρο, το οποίο βοηθούσε στην κατάσταση των ασθενών, μέσω της ψυχαγωγίας.

Επίσης, το Ασκληπιείο της Γορτύνης, στη Δωρική Κρήτη, είχε τη δυνατότητα να στεγάσει τουλάχιστον διακόσιους ασθενείς ενώ ένα μεγάλο μέρος των εσόδων του ναού διατίθετο για φιλανθρωπία. Τα «ιερά χρήματα», όπως τα ονόμαζαν, ήταν προορισμένα για φιλανθρωπικούς σκοπούς, παρόλο που το κράτος μπορούσε να δανεισθεί από τους ναούς σε περίπτωση ανάγκης⁵.

Τέλος, το Ασκληπιείο της Κω θεωρείται μεταγενέστερο από το Ασκληπιείο της Επιδαύρου, καθώς θεωρείται πως το συγκεκριμένο μεταφέρθηκε εκεί από την Επίδαυρο. Θεωρείται, ωστόσο, το περιφημότερο όλων, καθώς εκεί άσκησε την ιατρική ο Ιπποκράτης, ο οποίος θεωρείται ο «πατέρας» της Ιατρικής¹².

Αξίζει να σημειωθεί πως τα Ασκληπιεία δέχονταν μόνο τους ασθενείς που έπασχαν από ελαφριές παθήσεις, και όχι τους βαριά αρρώστους. Επίσης, στα Ασκληπιεία δεν γίνονταν δεκτές και οι επίτοκες γυναίκες. Μάλιστα, στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου έχει βρεθεί κτίριο που χρησιμοποιούνταν για τη γέννα των επιτόκων και το θάνατο των βαριά ασθενών¹¹.

¹² Τουλιάτος, Δ. (1956). Η Ελληνική Ιατρική δια μέσου των αιώνων.

Η έννοια της ίασης για την αρχαιοελληνική σκέψη πηγάζει από την οπτική του κόσμου ότι το άτομο έχει πλήρη συναίσθηση πως αποτελεί μέρος μιας κοσμικής τάξης που περικλείει τα πάντα. Ίαση σημαίνει προσωπική ολοκλήρωση, η οποία απαιτεί την αποκατάσταση των δυσλειτουργιών τόσο στην ψυχή όσο και στο σώμα. Αυτό σημαίνει την αποκατάσταση της σχέσης του ανθρώπου με τη φύση, την κοινωνία και το θείο καθώς και την εύρεση μιας αίσθησης σκοπού και την εναρμόνιση της ύπαρξης του με την εσωτερική και την ευρύτερη κοσμική τάξη. Γι' αυτό και τα Ασκληπιεία είναι πρώτα από όλα ιεροί ναοί και ύστερα θεραπευτικά κέντρα. Η αντίληψη του ανθρώπου σαν ένα ενεργειακό πλέγμα, καθιστά την παράδοση του Ασκληπιού ως μια θρησκευτική, μια ιερή ιατρική.

Από τα αρχαιολογικά ευρήματα στο Ασκληπιείο της Επιδαύρου, διαπιστώνεται πως οι ναοί αυτοί, που αποτελούσαν, σύμφωνα με απόψεις¹¹, τα «Κέντρα Υγείας» της εποχής, περιελάμβαναν τα προπύλαια, τις θέρμες, τη δεξαμενή, τα λουτρά, τον ιερό ναό του Ασκληπιού, την ιερή κρήνη, το άβατο, το θόλο, την παλαιίστρα, το γυμνάσιο, το ωδείο, το στάδιο, τον ιππόδρομο, τον ξενώνα και το θέατρο⁹.

Πηγές της εποχής ρίχνουν φως στο προσωπικό των Ασκληπιείων. Σύμφωνα με αυτές, η πολιτεία διορίζε τον Ιερέα του Ασκληπιού, που ήταν ο ανώτατος άρχοντας και τελούσε τα καθήκοντά του για έναν χρόνο. Τα καθήκοντα αυτά ήταν τόσο θρησκευτικά, όσο και διοικητικά. Στη συνοδεία του Ιερέα ήταν οι πυρφόροι, οι σημερινοί διάκονοι, κατά κάποιο τρόπο. Επιπλέον, μέσα στα Ασκληπιεία συναντούσε κανείς τους ιερείς – ιατρούς, με σημαντικότερο αυτών τον πρωθιερέα, ο οποίος δίδασκε την ιατρική τέχνη στις επόμενες γενιές, καθώς και τελούσε το βασικό μέρος της θεραπείας. Για την καταγραφή των θεραπειών των διαφόρων ασθενών υπεύθυνοι ήταν οι ιερομνήμονες, ενώ για την εκτέλεση των διαφόρων ιατρικών πράξεων οι θεράποντες. Τέλος, την καθαριότητα και την τακτο-

ποίηση των Ασκληπιείων είχαν αναλάβει οι νακόροι, που στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν γένους θηλυκού¹³.

Η βασική διαδρομή που ακολουθούσε ο ασθενής, προκειμένου να θεραπευτεί ξεκινούσε από τα προπύλαια και ακολουθούσε τον δρόμο που οδηγούσε στο Ιερό του Ασκληπιού. Μεσολαμβάνει η στάση στην Ιερή Κρήνη, προκειμένου να εξαγνιστεί ο ασθενής, ο οποίος στη συνέχεια εισερχόταν στο ιερό. Στο σημείο εκείνο έπρεπε να λάβει χώρα η προσφορά του ασθενούς, η οποία περιελάμβανε τη θυσία ενός βοδιού για τους πιο πλούσιους, ενώ τη θυσία ενός πτηνού ή μερικών καρπών ή γλυκισμάτων για τους πιο φτωχούς.

Τις προσευχές, τον εξαγνισμό και τις θυσίες ακολουθούσαν οι θρησκευτικές δοκιμασίες που πραγματοποιούνταν για την ενίσχυση της πίστης του αρρώστου. Οι δοκιμασίες αυτές λάμβαναν χώρα πιθανότατα στο Θόλο και περιελάμβαναν ιδιαίτερα έντονη αυθυποβολή και θρησκευτική έξαρση, για να προετοιμαστούν για την αποδοχή του θαύματος και την ίαση της ασθένειάς τους⁹.

Στη συνέχεια, ο ασθενής αποσυρόταν στο άβατο για την περιβόητη διαδικασία της εγκοίμησης. Εκεί, ο πιστός ξάπλωνε πάνω σε δέρμα ζώου και παρέδιδε το κορμί του στον ύπνο. Ο θεός Ασκληπιός είτε τον θεράπευε κατά τη διάρκεια του ύπνου, είτε εμφανιζόταν στο όνειρο του και τον συμβούλευε τι να κάνει για να θεραπευτεί ή του συνιστούσε κάποιο φάρμακο. Η εγκοίμηση του αρρώστου και η θεραπευτική χρήση του ονείρου που εφαρμοζόταν στα Ασκληπιεία καταδεικνύει την αναγνώριση της αντιμετώπισης των ασθενειών μέσα από ένα ευρύτερο πλαίσιο πνευματικότητας και αναζήτησης του νοήματος της ζωής.

¹³ Χαριτωνίδου, Α. (1978). Επίδαυρος. Το ιερό του Ασκληπιού και το μουσείο. Εκδόσεις Κλειώ, Αχαρνές Αττικής.

Αρχικά, οι υπηρεσίες των Ασκληπιείων ήταν μόνο θρησκευτικές, καθώς βασιζόνταν μόνο στην τεχνική της εγκοίμησης. Με την πάροδο, ωστόσο, των ετών και την ανάπτυξη της ιατρικής, υπήρξε εκσυγχρονισμός της διαδικασίας αυτής, καθώς οι ιερείς πριν από την εγκοίμηση τηρούσαν ένα ιατρικό ιστορικό, το οποίο χρησιμοποιούσαν το επόμενο πρωινό για να ερμηνεύσουν ανάλογα τις συμβουλές του Ασκληπιού, που είχε εμφανιστεί στον ύπνο τους και να προτείνουν την κατάλληλη θεραπεία. Διαπιστώνεται, λοιπόν, πως το ιερό του Ασκληπιού ξέφυγε από τα δεδομένα της θρησκευτικής θεραπείας, καθώς με τον τρόπο αυτό μετατράπηκε σε ένα νοσηλευτικό ίδρυμα της εποχής⁹.

Όπως σημειώθηκε και παραπάνω, οι ασθενείς που επισκέπτονταν τα Ασκληπιεία δεν έπασχαν από σοβαρές ασθένειες. Έτσι, οι θεραπείες που πραγματοποιούνταν επικεντρώνονταν στην επίλυση δερματολογικών, οφθαλμολογικών, ρευματικών ή ψυχολογικών ασθενειών ή ασθενειών που έχρηζαν ήπιας χειρουργικής επέμβασης. Οι κυριότερες μέθοδοι που χρησιμοποιούνταν αφορούσαν την υδατοθεραπεία στα λουτρά του Ασκληπιείου, την υγιεινή διατροφή, την ξεκούραση και ψυχαγωγία των ασθενών, τη θεραπεία μέσω της πίστης, τη χορήγηση βοτάνων και θεραπευτικού οπίου, μαλάξεις και κινησιοθεραπεία, χρήση ιερών ζώων (για παράδειγμα, φίδια, την ύπνωση (εγκοίμηση), αλλά και ήπιες χειρουργικές επεμβάσεις.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ορισμένοι γιατροί της αρχαιότητας δεν κατανοούσαν ή δεν αποδέχονταν ως ορθή θεραπεία την ανωτέρω διαδικασία της θειικής αποκάλυψης. Πηγές αποδεικνύουν ότι τα ίδια ιερά του Ασκληπιού δεν ήταν κέντρα πρακτικής εφαρμογής της Ιατρικής ούτε προσέφεραν τροφή και νοσηλευτική μέριμνα. Ωστόσο ο Ασκληπιός και τα ιερά του ήταν δημοφιλέστατα στον αρχαίο κόσμο².

Στη σύγχρονη εποχή, έχουν ανακαλυφθεί περίπου 300 Ασκληπιεία, τα πρώτα θεραπευτικά συγκροτήματα ή νοσοκομεία της ανθρωπότητας, που λειτούργησαν περίπου για μια χιλιετία μέχρι τα μισά του 5^{ου} αιώνα μ.Χ. στην Ελλάδα, στην Νότια Ιταλία, στα παράλια της Μικράς Ασίας και ευρύτερα στο μεσογειακό χώρο. Ως θεραπευτικά συγκροτήματα αντανακλούν την αντίληψη και την προσέγγιση της αρχαιοελληνικής σκέψης για την υγεία και την ασθένεια, αναδεικνύοντας τις μεταφυσικές μεθόδους ίασης που εφαρμόστηκαν και μετά στο Βυζάντιο όπως διαφαίνεται μέσα από τη ζωή των Αγίων Αναργυρών που θεράπευαν τους πάσχοντες με τη δύναμη που τους έδωσε ο Χριστός και τελούσαν τα θαύματα τους όπως ακριβώς και ο Ασκληπιός.

Στον αρχαίο ελληνικό κόσμο εκτός από τους ξενώνες υπήρχαν και πανδοχεία, τα λεγόμενα «καταγώγια», που ήταν κτιριακά προσαρτημένα σε ορισμένους ναούς ή κοντά σε αυτούς για να υπηρετούν ως τόποι αναπαύσεως και ως θεραπευτήρια.² Ένα τέτοιο παράδειγμα αποτελεί το Ιερό της Ήρας στα βόρεια του Άργους, το οποίο περιελάμβανε ένα τέτοιο ίδρυμα μήκους διακοσίων ποδών, τετράγωνο με δωμάτια σε δύο ορόφους.

B. Valetudinaria

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, νοσοκομειακά ιδρύματα με τη σημερινή έννοια του όρου δεν υπήρχαν στα ρωμαϊκά χρόνια (B' - A' αιώνας π.Χ.), καθώς οι Ρωμαίοι αντιμετώπιζαν την ασθένεια ως ένα «δεινό» σταλμένο από τους θεούς που απαιτούσε προσευχή, θυσία και παγανιστικά τελετουργικά προκειμένου να εξιλεωθούν και να ανακουφιστούν οι πάσχοντες.

Σε κτήματα οικονομικά εύρωστων οικογενειών παρατηρούμε την ύπαρξη *valetudinaria*, ενός είδους ιατρικής μονάδας με σκοπό την περίθαλψη των άρρωστων ή τραυματισμένων σκλάβων, καθώς και την απομόνωση αυ-

τών από το υπόλοιπο προσωπικό και την οικογένεια. Αντίστοιχα θεραπευτήρια υπήρχαν και για την περίθαλψη των στρατιωτών της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας¹⁴.

Τα Ρωμαϊκά *Valetudinaria*, αναρρωτήρια για σκλάβους, καθώς και τα στρατιωτικά νοσηλευτήρια έμοιαζαν με Βυζαντινούς ξενώνες. Η όποια, δε, ομοιότητά τους έγκειται στο γεγονός ότι βρίσκονταν σε κεντρική θέση και προσέφεραν στους ασθενείς τροφή, θεραπεία και κάποια υποτυπώδη ιατρική περίθαλψη και επίβλεψη¹⁵. Ως εκ τούτου, δε συγκαταλέγονται στα Νοσοκομεία εφόσον προορίζονταν για να υπηρετούν συγκεκριμένες ομάδες, όπως τους δούλους ενός ιδιαίτερου κτήματος ή τους στρατιώτες δεδομένης μονάδας, καθώς και για το γεγονός ότι δεν προσέφεραν υψηλής ποιότητας περίθαλψη από επαγγελματίες ιατρούς, εκπαιδευμένους στην κοσμική ιατρική¹⁶. Άλλωστε, τα αρχαιολογικά ευρήματα των συγκεκριμένων θεραπευτηρίων θέτουν σε αμφισβήτηση την λειτουργία των *Valetudinaria* ως ενός παρόχου υπηρεσιών υγείας υψηλής ποιότητας.¹⁷

¹⁴ Tesarová, D. (2011). [The history of medicine in the ancient time]. *Casopis lekaru ceskych*, 151(1), 26-29.

¹⁵ Labisch, A. (2001). *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals* (review). *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 56(2), 180-182.

¹⁶ Retief, F. P., & Cilliers, L. (2005). The evolution of hospitals from antiquity to the Renaissance: the Graeco-Roman world. *Acta Theologica: Health and Healing, Disease and Death in the Graeco-Roman World: Supplementum 7*, p-213.

¹⁷ Baker, P. A. (2002). The Roman military *valetudinaria*: Fact or fiction?.

1.2. Η νοσοκομειακή περίθαλψη στο Βυζάντιο στο πλαίσιο της χριστιανικής φιλανθρωπίας

α. Έννοια της χριστιανικής φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τόσο στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, όσο και στη μεσαιωνική Βυζαντινή Αυτοκρατορία, η πίστη και η ιατρική ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες. Η χριστιανική διδασκαλία ήταν βαθιά επηρεασμένη από την αρχαία ελληνική σκέψη και, ως εκ τούτου, η στάση των αρχαίων Ελλήνων προς τη φιλανθρωπία λειτούργησε σαν υπόβαθρο της βυζαντινής φιλανθρωπίας.

Η έννοια της φιλανθρωπίας, ως αρχαία ελληνική ιδέα υιοθετήθηκε από την κοινωνία των πρώτων χριστιανικών χρόνων, συνδύασε παράλληλα στοιχεία από την εβραϊκή και ελληνική ηθική και τελικά αναπτύχθηκε και διαμορφώθηκε μέσα στο πνευματικό και κοινωνικό περιβάλλον του Βυζαντίου. Η άποψη της αγάπης του Θεού προς τον άνθρωπο εκφράστηκε από τον Απόστολο Παύλο, ο οποίος διακηρύσσει ότι η ενανθρώπιση και η ενσάρκωση του Χριστού ήταν μια εκδήλωση της χάρις και της φιλανθρωπίας του Θεού, έννοια που συναντάται συχνά και στα μεταγενέστερα ελληνικά Πατερικά κείμενα⁵.

Η χριστιανική αγάπη, με την οποία συγγενεύει η αρχαία έννοια της φιλανθρωπίας, έλαβε μια πιο θρησκευτική έξαρση στην πρωτοχριστιανική Εκκλησία. Προβλήθηκε ως μια αρετή με βασική επιδίωξη να μιμηθεί τη στάση του Θεού παρά να εκφράσει ανθρωπιστικά αισθήματα, όπως συμπάθειας και συμπόνιας προς τους ενδεείς¹⁸.

¹⁸ Αρβελέρ, Ε. (1997). Μοντερνισμός και Βυζάντιο. Εκδόσεις Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα.

Στα πρώτα χριστιανικά συγγράμματα κυριαρχεί ο όρος *αγάπη* ενώ από τις αρχές του Γ' αιώνα αρχίζει να χρησιμοποιείται ολοένα και περισσότερο ο όρος *φιλανθρωπία*. Πιθανόν στον Ωριγένη να οφείλεται η αυξανόμενη χρήση του όρου στη βυζαντινή χριστιανοσύνη. Στην Καινή Διαθήκη χρησιμοποιείται συχνά ο όρος της *αγάπης*, ενώ αυτός της *φιλανθρωπίας* αναφέρεται σπάνια και ποτέ από τους Αποστολικούς πατέρες¹⁹. Ο Θεόφιλος Αντιόχειας αναφέρει την έννοια της *φιλανθρωπίας* σαν μια ιδιότητα του Θεού, ενώ ο Κλήμης Αλεξανδρείας χρησιμοποιεί την έννοια για να δείξει την *αγάπη* του Θεού προς το ανθρώπινο γένος, που εκδηλώθηκε με τη σάρκωση του Λόγου⁵

. Ο όρος της *φιλανθρωπίας* χρησιμοποιείται ολοένα και περισσότερο και βρίσκει θέση σε πολλά πατερικά, λειτουργικά, αγιολογικά και ιστορικά συγγράμματα της βυζαντινής εποχής⁵. Η Χριστιανική *φιλανθρωπία* κινείται στα πλαίσια του αλτρουισμού και της ανιδιοτελούς *αγάπης* όπως αυτή που προσφέρει ο Θεός απλόχερα στους ανθρώπους για να τους σώσει. Η αντίληψη της ασθένειας και του πάσχοντα ανθρώπου ως εικόνα και ομοίωσης θεού, σε έναν κόσμο που μέχρι τότε εκλάμβανε τον άρρωστο ως μη λειτουργικό μέλος της κοινωνίας, ήταν επαναστατική.

Οι πρωτόγονες κοινωνίες θεωρούσαν την ασθένεια ως αποτέλεσμα της επίδρασης των πνευμάτων και ο μάγος εμφανίζεται ως διαμεσολαβητής και θεραπευτής. Παράλληλα, στην Αρχαία Ελλάδα, ο υγιής άνθρωπος ήταν ο ιδανικός πολίτης ενώ ο ανίατος ασθενής ήταν κατακριτέος και άχρηστος καθώς η κοινωνία δεν μπορούσε να βασιστεί σε αυτόν.

Για τους χριστιανούς η ιατρική πράξη, η ερμηνεία και ο προσδιορισμός των βιολογικών και πνευματικών αιτιών, η εξέλιξη και η πρόγνωση, η

¹⁹ Τασιοπούλου, Φ. (2013). Η κοινωνική περίθαλψη κατά τη βυζαντινή περίοδο.

πρόληψη και η θεραπεία τελούνται στην εκκλησία και βασίζονται στο δόγμα και στα ήθη, καθώς ο Χριστός είναι ο Μοναδικός Θεραπευτής και χωρίς αυτόν, η θεραπεία της ασθένειας καθίσταται ανέφικτη. Ο Χριστιανισμός, επί Βυζαντινής κυριαρχίας, δέχεται την ασθένεια ως αποτέλεσμα επιδράσεων κακών πνευμάτων, συμπονεί, ωστόσο, τον ασθενή και θεωρεί πως η ασθένεια τον εξαγνίζει. Έτσι, ο ασθενής παύει να κρατάει κρυφή την πάθησή του και ζητάει τη «Θεία Χάρη» προκειμένου να θεραπευτεί²⁰.

Αυτή, λοιπόν, η επαναστατική έννοια περί φιλανθρωπίας ενέπνευσε την ανάγκη για αγαθοεργίες και υλοποιήθηκε με την ανέγερση πολυάριθμων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Η Αποστολική Εκκλησία οργάνωνε φιλανθρωπίες και μεριμνούσε για τους πτωχούς, τις χήρες και τα ορφανά¹⁹. Τα χειρόγραφα του 7^{ου} αιώνα μ.Χ. καταδεικνύουν ότι η φιλανθρωπία αποτέλεσε τη μεγαλύτερη φροντίδα της χριστιανικής εκκλησίας τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση²¹.

Η ελληνική έννοια της φιλανθρωπίας, υπό την επίδραση της Χριστιανικής διδασκαλίας, εξελίχθηκε τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη και υιοθετήθηκε από τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία με μια θεολογική σημασία ειδικού βάρους²². Με την αναγνώριση του χριστιανισμού ως μόνης και επίσημης θρησκείας του κράτους, εισάγεται και υιοθετείται ως κυρίαρχη αξία η αγάπη και αυτό συνιστά τομή ως προς την ελληνιστική και ρωμαϊκή αντίληψη.

²⁰ Νάστα, Μ. (2008). Η άσκηση της ιατρικής κατά τη βυζαντινή περίοδο-αντιμετώπιση των κακώσεων των μαλακών και σκληρών ιστών. Ανακτημένο από την ιστοσελίδα <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/21109#page/64/model/2up>

²¹ Χριστοφιλοπούλου, Α. (2004). Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1204. *Κράτος Διοίκηση Οικονομία Κοινωνία*, Αθήνα, σ. 457-458.

²² Αμάντου, Κ. (1923). *Η ελληνική φιλανθρωπία κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους*, τόμ. 35, σ.σ 133.

Η αγάπη εκφράζεται μέσα από τη φιλανθρωπία και δεν αποτελεί πια την ευμενή διάθεση του ανθρώπου προς τον άνθρωπο ή αφηρημένα του θείου προς τον άνθρωπο. Στη σκέψη και στη ζωή των Βυζαντινών, η φιλανθρωπία αποτελούσε παράλληλα μια φιλοσοφική και θεολογική αφηρημένη έννοια, μια πολιτική ιδιότητα, φιλανθρωπία που απευθυνόταν προς τις ατομικές ανάγκες των ενδεών και φιλανθρωπία με άμεση έκφραση της τα οργανωμένα ιδρύματα²³.

Η Θεία Λειτουργία, που αποτέλεσε το κέντρο της θρησκευτικής ζωής και του κοινωνικού ήθους της βυζαντινής εκκλησίας και ήταν συνυφασμένη με την βυζαντινή κοινωνία, ωθούσε τους πιστούς στην άσκηση φιλανθρωπίας. Οι ευχές και οι αιτήσεις αποκάλυπταν τον κοινωνικό χαρακτήρα της βυζαντινής λατρείας. Χαρακτηριστικές είναι οι ευχές στις Λειτουργίες του Μεγάλου Βασιλείου και του Ιωάννου του Χρυσοστόμου.

«Μνήσθητι, Κύριε, των μεμνημένων των πενήντων. Άμειψαι αυτούς τοίς πλουσιοίς σου και επουρανίοις χαρίσμασι· Χάρισαι αυτοίς...αντί των προσκαίρων τα αιώνια, αντί των φθαρτών τα άφθαρτα...τα νήπια έκθρεψον·τη νεότητα παιδαγωγήσον· το γήρας περικράτησον· τους ολιγόψυχους παραμύθησαι·τους οχλουμένους υπό πνευμάτων ακαθάρτων ελευθέρωσον·τοίς πλέουσι σύμπλευσον·τοίς οδοιπορούσι συνόδευσον· χηρών πρόστηθι· ορφανών υπεράσπισον· αιχμαλώτους ρύσαι·νοσούντας ίασαι·Των εν βήμασι και μετάλλοις και εξορίαίς και πικραίς δουλείαις και πάση θλίψει και ανάγκη και περιστάσει όντων μνημόνευσον ο Θεός»⁵.

Η Λειτουργία τόνιζε το καθήκον των πιστών να συμμετέχουν στην εγκαθίδρυση της βασιλείας του Θεού στη γη. Κατά την περίοδο αυτή επίσης, διάχυτη ήταν η αντίληψη και η πεποίθηση ότι οι πράξεις φιλανθρωπίας θα τους οδηγούσαν στην αιώνια Βασιλεία των Ουρανών.

²³ Horden, P. (2005). The Earliest Hospitals in Byzantium, Western Europe and Islam, *Journal of Interdisciplinary History* 35.3: 361-389.

Αξίζει στο σημείο αυτό να γίνει αναφορά και στο θεσμό των *διακονιών*, που συναντάται ήδη στην Ανατολή και Δύση από τα πρώτα χριστιανικά χρόνια, αλλά ακολουθούν διαφορετική πορεία στην πρώιμη και στη μέση βυζαντινή περίοδο. Πρόκειται μάλλον για φιλανθρωπικούς σταθμούς όπου γινόταν διανομή τροφής και ρούχων στους φτωχούς ή, κάλυψη άλλων αναγκών όπως φροντίδα ασθενών, αλλά και τα λουτρά (λούσματα) σε φτωχούς και ταξιδιώτες.

Ο όρος *διακονία* που απαντάται ήδη στην Καινή Διαθήκη έχει κατά περίπτωση και διαφορετική σημασία (Λουκ.Ι',40.Πράξ.Κ,24.Β'Κορ.Γ',8-9.Β'Τιμ.Δ,5) κλπ. Βέβαια η σημασία του όρου *διακονία* φαίνεται καθαρά στα σχετικά κείμενα από τους βίους αγίων και ιδίως του βίου του Αγίου Σάββα, γνωστά μας από το έργο Κυρίλλου του Σκυθοπολίτου. Το ίδιο ισχύει και για την έννοια του όρου *διακονητής*, που απαντά επίσης στους παπύρους από την Αφροδίτης Κώμη της Αιγύπτου και που ο Μαρτρου τους θεωρεί υπηρέτες των *διακονιών*, ακόμη και στις περιπτώσεις που δε μαρτυρούνται *διακονίες*.²⁴

Κατά τη διάρκεια της χρυσής εποχής της βυζαντινής επισκοπής, η οποία εκτείνεται από τον Δ' έως τον ΣΤ' αιώνα μ.Χ., η προώθηση και η διάδοση των εκκλησιαστικών δραστηριοτήτων συνέβαλαν στη βαθμιαία εξέλιξη ενός κράτους ευημερίας και κοινωνικής πρόνοιας, συμπεριλαμβανομένης και της ίδρυσης πλήθος φιλανθρωπικών ιδρυμάτων όπως εκκλησίες, πτωχοκομεία, ξενοδοχεία, ορφανοτροφεία και νοσοκομεία²⁵. Το συνηθέστερο μέρος, βέβαια, για τη θεραπεία των ασθενών παρέμενε η οικία, ωστόσο,

²⁴ Μέντζου-Μειμάρη, Κ. (1982). Επαρχιακά ευαγή ιδρύματα, *Βυζαντινά, Τομ.11ος*, σ.249-251

²⁵ Morrisson, C. (2007). *Ο Βυζαντινός Κόσμος. Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (330-641)* (μτφρ. Α. Καραστάθη), τόμος Α', εκδ. Πόλις, Αθήνα, σ. 201.

γι' αυτούς που ήταν άστεγοι ή φτωχοί ή ταξιδιώτες απαιτούνταν εναλλακτικές λύσεις.²⁶

B. Νοσοκομεία και Κοινωφελή Ιδρύματα στο Βυζάντιο

Η κοινωνική πολιτική και πρόνοια στο Βυζάντιο ασκείται από την Εκκλησία, το κράτος, τους ευσεβείς λαϊκούς και τα μοναστήρια. Κύριος στόχος της οργανωμένης φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο ήταν η κοινωνική υποστήριξη των αναξιοπαθούντων, όπως οι πτωχοί, οι γέροι, οι χήρες, τα ορφανά και η δωρεάν περίθαλψη ατόμων που δε δύνανται να συντηρηθούν μόνοι τους. Στα μεγάλα μοναστικά και αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας ιδρύονται ξενώνες για τη νοσηλεία ασθενών κυρίως ατόμων που ανήκαν στα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα, με διαφορετικές ασθένειες.²⁶

Η πρωτοτυπία αφορά τη διεύρυνση της κοινωνικής βάσης προς την οποία κατευθύνονται και τον λειτουργικό διαχωρισμό των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων σύμφωνα με ορισμένα κριτήρια: την ηλικία (βρεφοκομεία, ορφανοτροφεία, γηροκομεία), την οικονομική κατάσταση (πτωχοκομεία), τη μη εντοπιότητα (ξενώνες), τη φυσική κατάσταση (νοσοκομεία και καταγώγια)²⁷.

Θεωρητικά, πρόκειται για μονάδες που είχαν σχεδιασθεί ώστε να παρέχουν κατάλυμα, τροφή, ένδυση και περίθαλψη σε διαφορετικές κατηγορίες πληθυσμού. Σε σχέση με την ασθένεια, ωστόσο, πτωχοκομεία και λεπροκομεία λειτουργούσαν ως άσυλα για τη μακρόχρονη διαβίωση ασθενών ανιάτων ή με διαμαρτίες στη φυσική διάπλαση. Βραχύχρονη νοση-

²⁶ Κωνσταντέλος, Δ.Ι., *Πενία, Κοινωνία και Φιλανθρωπία στον μεταγενέστερο μεσαιωνικόν Ελληνικό κόσμο* (Θεσσαλονίκη 1994), σελ. 82-83, 113-114, 139-140.

²⁷ Αγγελίδη, Χ. (2007). «Η διαδρομή της περίθαλψης στο Βυζάντιο». *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 103, 14-19

λεία παρεχόταν σε άλλου τύπου ιδρύματα, που αναφέρονται με ποικιλία ονομάτων.²⁸

Η αναγνώριση του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους ,είχε ως αποτέλεσμα την εμφάνιση των ξενώνων ,πυρήνες αυτών που θα ονομάζαμε σήμερα νοσοκομεία. Η μετατροπή της επίσημης θρησκείας του Βυζαντινού κράτους λειτούργησε ως σημείο – σταθμός για την κοινωνική πολιτική της περιόδου²⁹, καθώς από εκείνη την περίοδο και καθ' όλη τη διάρκεια της βυζαντινής ιστορίας ιδρύθηκαν πολυάριθμα φιλανθρωπικά ιδρύματα όπως νοσοκομεία, βρεφοκομεία, ορφανοτροφεία και γηροκομεία, αναμορφωτήρια καθώς και οίκοι τυφλών.

Η νοσοκομειακή περίθαλψη την οποία παρείχαν τα βυζαντινά ιδρύματα δεν πρέπει να θεωρηθεί σαν κάτι ασαφές και ανοργάνωτο².Μεσα από τα τυπικά- δηλαδή το γραπτό κανονισμό των μοναστηριών, τα οποία σώζονται μέχρι σήμερα, αντλούμε πολύτιμες πληροφορίες για την οργάνωση των νοσοκομείων και τις δραστηριότητες του προσωπικού, ενώ παράλληλα διαφωτίζουν τους ερευνητές για τις κοινωνικές ανάγκες των ανθρώπων της βυζαντινής περιόδου.

Οι πρώτες μαρτυρίες για την ίδρυση ενός νοσοκομείου εμφανίζονται στο Βυζάντιο τον Δ' αιώνα, όταν η ίδια η Εκκλησία ανέλαβε την πρωτοβουλία να στελεχώσει τα νοσοκομεία με επαγγελματίες γιατρούς, να οργανώσει τις υπηρεσίες τους και να τους αμείβει. Ιστορικοί, όπως ο Miller, χρησιμοποιώντας βυζαντινά ιατρικά κείμενα, αυτοκρατορικές διατάξεις, μοναστικούς κανόνες, βίους Αγίων, αφηγήσεις, ποίηση και κηρύγματα της εποχής ανακατασκεύασαν τον τρόπο κατά τον οποίο λειτουργούσαν τα βυζαντινά νοσοκομεία².

²⁸ Πεντόγαλος, Γ. (1983). *Εισαγωγή στην ιστορία της Ιατρικής*. Θεσσαλονίκη.

²⁹ Ευσέβιος Καισαρείας. *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 10,5,1-14 (PG20,88εξ.)

Τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί από τις ανωτέρω πηγές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα βυζαντινά νοσοκομεία (ξενώνες) προσανατολίστηκαν αποκλειστικά στη φροντίδα και θεραπεία των άρρωστων στις αρχές του τέταρτου αιώνα και ότι αυτά τα φιλανθρωπικά κέντρα συνέχισαν να διαδίδουν τις ιατρικές τους υπηρεσίες, ειδικά κατά τη διάρκεια της βασιλείας του Αυτοκράτορα Ιουστινιανού Α' (527-565 μ.Χ.).

Τα πρώτα μόνιμα φιλανθρωπικά ιδρύματα (ξενοδοχεία), που ήταν πλαισιωμένα με επαγγελματίες γιατρούς και προσανατολίστηκαν στην θεραπεία των ασθενών και των λιγότερων ευνοουμένων μελών της αυτοκρατορίας, κτίστηκαν κυρίως στις αστικές περιοχές της ανατολικής Μεσογείου τον Δ' αιώνα. Παράδειγμα αυτών των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων υπήρξαν αυτά που ιδρύθηκαν από τον Επίσκοπο Λεόντιο (344-358 μ.Χ.) στην Αντιόχεια (το λεγόμενο «πτωχοτροφείο») και αυτό που έχτισε ο Ευστάθιος, Επίσκοπος Σεβαστής (357-377 μ.Χ.). Γύρω στο 370 μ.Χ. ο Άγιος Εφραίμ ίδρυσε στην Έδεσσα ένα παρόμοιο κέντρο (ξενοδοχείο) που υποστηριζόταν μέσω φιλανθρωπιών.³⁰

Η εκκλησιαστική νομοθεσία θεσμοθέτησε την ανέγερση ιδρυμάτων όπως νοσοκομείων, πτωχοκομείων, γηροκομείων και παρεμφερών ιδρυμάτων. Τον Δ' αιώνα μ.Χ. δημιουργούνται για πρώτη φορά λέξεις όπως νοσοκομείο, λωχοκομείο (μαιευτήριο), βρεφοκομείο, ξενοδοχείο, γηροκομείο, πτωχοκομείο, ορφανοτροφείο, λωβοκομείο (λεπροκομείο)³¹.

Ο Μ. Βασίλειος αναφέρει ότι τα καταγάγια που είχε ιδρύσει παρείχαν ζώα και οδηγούς στους ταξιδιώτες για να συνεχίσουν το ταξίδι τους και κατάλυμα και περίθαλψη σε εκείνους που συνέβαινε να αρρωστήσουν από τις

³⁰ Telea, M. (2012). Medical Care in Byzantium From Mission to Devotion, *European Journal of Science and Theology*, 8, 2, p. 155.

³¹ Androutsos G. et al (2012) "Les institutions hospitalieres de Byzance et l'hospital (Xenon) du monastere du Christ Sauveur Pantokrator de Constantinople" *Presse Med.* 40: 68-73

κακουχίες της μετακίνησης ,ενώ όπως επισημαίνεται στα κείμενά του, ήταν στελεχωμένα με επαγγελματίες γιατρούς, νοσοκόμους και άλλο βοηθητικό προσωπικό.

Με την έννοια του πανδοχείου ή του περιστασιακού καταλύματος, ο όρος *καταγώγιον* απαντά σταθερά στις βυζαντινές πηγές. Ωστόσο, σε σχέση με τα νοσηλευτικά ιδρύματα, ο όρος επιβιώνει σε μια μόνο περίπτωση: το «καταγώγιον της Αγίας Αναστασίας» στην Κωνσταντινούπολη, το μοναδικό ψυχιατρικό ίδρυμα που αναφέρεται στις μεσοβυζαντινές πηγές.³²

Ο *ξενώνας* αποτέλεσε αναπόσπαστο κομμάτι της βυζαντινής κοινωνίας. Η βασική του λειτουργία ως προσωρινό κατάλυμα αλλά ενίοτε και ως νοσοκομείο αποσκοπούσε στην παροχή τροφής, στέγης και περίθαλψης , στους επισκέπτες και προσκυνητές που ερχόταν στις πόλεις και αργότερα σε εντόπιους πτωχούς. Τέτοιου είδους ξενώνες υπήρχαν σε μεγάλα αστικά κέντρα, στις επαρχίες καθώς και σε μοναστήρια, εκκλησίες και γενικά σε τόπους προσκυνήματος³³.

Ο *ξενώνας* ονομάζεται και νοσοκομείο μόνο όμως όταν λειτουργεί ως χώρος περίθαλψης ασθενών. Θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η διάκριση μεταξύ του *ξενώνα*, του νοσοκομείου και του γηροκομείου στο Βυζάντιο δεν ήταν τόσο σαφής όσο με την σύγχρονη έννοια αλλά συγκεχυμένη³⁴.

Το εννοιολογικό περιεχόμενο των λέξεων *πτωχός* και *ξένος* δεν ήταν ακριβές, καθώς στο Βυζάντιο οι δύο αυτές λέξεις ήταν συγγενικές. Ξένος εκτός από ταξιδιώτη σήμαινε γενικότερα, τον αλλοδαπό προς την ελληνι-

³² Μουτζάλη, Α. . (2007). Περίθαλψη ασθενών στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 103,10-13

³³ Μεντής, Α. Φ., & Καραρίζου, Ε. (2011). Η διαλεκτική μεταξύ Ιατρικής και θαυμάτων στην Ανατολική Χριστιανική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. *Αρχαία Ελληνική Ιατρική*, 28, 4, 561 – 568.

³⁴ Anderson, M. A. (2012). *Hospitals, Hospices and Shelters for the Poor in Late Antiquity*. Yale University.

κή πόλη, ενώ η λέξη πτωχός χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τον πάσχοντα όχι μόνο από έλλειψη υλικών αγαθών αλλά και από κάθε είδους κακοτυχία. Το πτωχοτροφείο επομένως, είναι οίκος των πτωχών και των άπορων. Εντούτοις, ο Μ. Βασίλειος ονόμασε τη Βασιλειάδα πτωχοτροφείο, ενώ γνωρίζουμε ότι είχε προσλάβει επαγγελματίες γιατρούς και βοηθητικό προσωπικό, αρά εν μέρει ήταν και νοσοκομείο.

Ο όρος *ξενοδοχείο* επίσης, ενώ χρησιμοποιήθηκε αρχικά για να περιγράψει το κατάλυμα για τους εμπόρους, στις αρχές, όμως, του Δ' αιώνα μ.Χ. περιγράφει τον χώρο περίθαλψης των πτωχών, ενώ ο Μ. Βασίλειος τον χρησιμοποίησε προκειμένου να περιγράψει το νοσοκομείο που είχε ιδρύσει. Το Τυπικόν του Παντοκράτορος, επίσης, αναφέρει το νοσοκομείο ως *ξενώνα*.

Τον ΣΤ' αιώνα μ.Χ. ο *ξενώνας* προσέλαβε την έννοια του νοσοκομείου, όταν οι συγγραφείς προκειμένου να αναφερθούν στο ίδρυμα του Σαμψών, που ήταν στελεχωμένο με ιατρικό προσωπικό και βοηθούς, χρησιμοποίησαν τον όρο αυτό. Μετά τον Η' αιώνα, ο όρος *ξενώνας* αντικατέστησε τον όρο *νοσοκομείο*, διαφοροποιώντας έτσι το δημόσιο από το μοναστηριακό νοσηλευτήριο.

Συμπερασματικά λοιπόν, όσον αφορά το Βυζαντινό λεξιλόγιο για τα νοσοκομεία, οι όροι που συνήθως επέλεγαν οι συγγραφείς όταν ήθελαν να αναφερθούν σε ίδρυμα περιθάλψεως ασθενών, ήταν *ξενώνας* και *νοσοκομείο*. Ο όρος *νοσοκομείο* αναφέρεται πάντα σε ένα κέντρο όπου προσφέρονται ιατρικές υπηρεσίες ενώ, όταν μια πηγή αναφέρει ένα ίδρυμα ως *ξενώνα* μετά το 610 μ.Χ., πρόκειται μετά βεβαιότητας για νοσοκομείο ασθενών.

Οι πιο ονομαστοί *ξενώνες* αυτής της κατηγορίας αποτελούσαν το νοσοκομείο της μονής της Παναγίας της Κοσμοσωτήρας που χτίστηκε το 1152 από τον Ισαάκιο Κομνηνό και βρισκόταν έξω από την Κωνσταντινούπο-

λη, ο ξενώνας του Ισιδώρου που βρισκόταν ανάμεσα στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας και της Αγίας Ειρήνης επί Μ. Κωνσταντίνου, ο ξενώνας Ναρσής που χτίστηκε επί βασιλείας του Ιουστίνου Β' (565-578 μ.Χ.) και τέλος, ο ξενώνας του Σταδίου που ανεγέρθη από τον Ιουστινιανό και τη Θεοδώρα.

Ο πιο γνωστός, ωστόσο, ξενώνας της εποχής ήταν ο ξενώνας του Σαμψών, ο οποίος λειτουργούσε ως κατάλυμα για τους πτωχούς και τους ξένους καθώς και ως νοσοκομείο. Στον Σαμψών αναζήτησε ιατρική βοήθεια ο Αυτοκράτορας Ιουστινιανός, ο οποίος μετά από την επιτυχή θεραπεία του, ικανοποίησε την επιθυμία του Σαμψών, που ήταν ένας φτωχός ιατρός, να χρηματοδοτήσει την ανέγερση νοσοκομείου σε κεντρικό σημείο της Κωνσταντινούπολης, κοντά στην Αγία Σοφία. Σε αυτό το νοσοκομείο, το οποίο ανεδείχθη «περίδοξον ιατρείον», πήγαιναν ασθενείς για θεραπεία εκ «πολυειδών» νοσημάτων, ιδίως για οφθαλμικές παθήσεις. Όταν ο ξενώνας καταστράφηκε από τη φωτιά του 532 μ.Χ., ο Ιουστινιανός τον ανοικοδόμησε και τον επιχορήγησε με μεγάλο ετήσιο εισόδημα.³⁵ Ο Ιουστινιανός δια της Νεαράς 131 παραχώρησε τον ξενώνα του Σαμψών στο ορφανοτροφείο Κωνσταντινούπολης.

Η διοίκηση του νοσοκομείου είχε ανατεθεί στον ξενοδόχο, αξίωμα που καθιερώθηκε μετά τον Γ' αιώνα μ.Χ. και μέσα στις αρμοδιότητές του ήταν η διοίκηση του ξενοδοχείου. Ο Ξενοδόχος διοριζόταν είτε από τον ιδρυτή του ιδρύματος, είτε από τον αυτοκράτορα ή συνηθέστερα από τον επίσκοπο της επαρχίας. Οι κανόνες της Εκκλησίας και οι νόμοι της Πολιτείας τον

³⁵ Stathakopoulos, D. (2006). Discovering a Military Order of the Crusades: The Hospital of St. Sampson of Constantinople. *Viator*, 37 (1), 255-273.

καθιστούσαν υπεύθυνο για τη διοίκηση του όπως και άλλα φιλανθρωπικά έργα στη επισκοπική του περιφέρεια³⁶.

Οι εκκλησιαστικοί κανόνες και οι κρατικοί νόμοι όριζαν τον επίσκοπο υπεύθυνο για την εκκλησιαστική περιουσία, την παροχή ελεημοσύνης και τη διεξαγωγή της κοινωνικής πρόνοιας στην επισκοπή του³⁷. Συγκεκριμένα για το πτωχοτροφείο γνωρίζουμε ότι ήταν ένα ειδικό ίδρυμα για τους πτωχούς και οι Βυζαντινοί το ονόμαζαν *Πτωχείον*. Τα *Πτωχοτροφεία* προορίζονταν για φτωχούς που δεν μπορούσαν να εργασθούν λόγω ασθένειας ή γήρατος ή για λόγους ανεξάρτητους από τη θέληση τους.

Δεν υπάρχουν αρκετές πληροφορίες για τα πτωχεία της βυζαντινής αυτοκρατορίας, τα οποία ενώ μας είναι γνωστά με το όνομα τους, οι πληροφορίες όμως είναι γενικού χαρακτήρα χωρίς να αναφέρονται συγκεκριμένες πληροφορίες για το μέγεθος τους. Γνωρίζουμε ότι ο Μ. Βασίλειος είχε κτίσει ένα πτωχείο μεταξύ των ιδρυμάτων της Βασιλειάδας αλλά δεν έχουμε περισσότερες πληροφορίες. Επίσης, ανάμεσα στα γνωστά πτωχοκομεία συγκαταλέγονται τα Κώνστα, που ήταν ένα πτωχοκομείο αφιερωμένο στη μνήμη των γονέων του Θεόδωρου Στουδίτου²².

Λίγα μας είναι γνωστά επίσης για τα ορφανοτροφεία, και αυτό ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι αποτέλεσαν προσαρτήματα άλλων φιλανθρωπικών συγκροτημάτων, πάντα όμως μέσα στα πλαίσια της εκτεταμένης κοινωνικής πρόνοιας του Βυζαντίου. Σύμφωνα με τη Νεαρά 131 του Ιουστινιανού υπήρχαν περισσότερα από όσα γνωρίζουμε τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στην επαρχία. Χαρακτηριστικά, ο Ιουστινιανός έκανε ειδικές χορηγίες σε ένα ορφανοτροφείο που βρισκόταν στην πρωτεύουσα με την προσταγή να απολαμβάνει τα ίδια προνόμια με το ναό της Αγίας Σοφίας

³⁶ Κουρκουτά, Λ. (1990). Η νοσηλευτική στο Βυζάντιο. Ανακτήθηκε από την ιστοσελίδα <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/2669#page/8/mode/2up>.

³⁷ Thomas J P. (1987) "Private religious Foundations in the Byzantine Empire" (dos 24)

και το ίδρυμα του Σαμψών. Το ορφανοτροφείο αυτό έχει ταυτισθεί με εκείνο του Αγίου Ζωτικού. Το μοναδικό ορφανοτροφείο γνωστό με το όνομα του ήταν το ορφανοτροφείο του Αποστόλου Παύλου στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ψευδο-Κωδινός πιστεύει ότι το ίδρυσε ο Ιουστίνος Β΄ με τη γυναίκα του Σοφία μεταξύ των άλλων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων που ανήγειραν.⁵

Οι Βυζαντινοί απέδιδαν ιδιαίτερη τιμή στα γηρατειά και ίδρυσαν γηροκομεία τόσο στις πόλεις όσο και στις επαρχίες και συνήθως, ήταν προσαρτήματα των πτωχοκομείων. Γνωστά γηροκομεία ήταν του Ψωμαθέως, του Φλωρεντίου, του Δεξιοκράτου, του Ανθημίου κλπ. Τέλος όσον αφορά στα βρεφοκομεία δε γνωρίζουμε και πολλά, αλλά πιθανώς αυτά υπήρξαν προσαρτήματα άλλων ιδρυμάτων, πτωχείων ή ορφανοτροφείων.²²

Η εκκλησιαστική νομοθεσία και, κατά συνέπεια και η πολιτική, αναγνώριζε ότι τα φιλανθρωπικά ιδρύματα είναι εκκλησιαστικά και οι προϊστάμενοι αυτών είναι εκκλησιαστικοί υπάλληλοι³⁷. Ο 8^{ος} Κανόνας της εν Χαλκηδόνι Συνόδου όρισε ότι οι κληρικοί των πτωχείων είναι υπό την εξουσία των «εν εκάστει πόλει» επισκόπων. Ο αυτοκράτορας Ζήνων ανέθεσε στους επισκόπους να επιβλέπουν την εκτέλεση εντός ορισμένου χρονικού διαστήματος των κληροδοτημάτων ή δωρεών υπέρ των πτωχείων ή των ξενοδοχείων⁵. Αυτά επικύρωσε και ο Ιουστινιανός και όρισε ότι η περιουσία των επισκόπων μετά την ανάληψη του αξιώματος ανήκε στην Εκκλησία και στα φιλανθρωπικά ιδρύματα, εκτός και αν προερχόταν από δωρεές συγγενών.²²

Η Εκκλησία τον 4^ο αιώνα θεσμοθετεί τη φιλανθρωπία με αποφάσεις τοπικών Συνόδων και Αποστολικών Κανόνων³⁸. Ο 59^{ος} Αποστολικός Κανό-

³⁸ Θεοχαράκης, Ν., Μαυρέας, Β., Δαμίγος, Δ., Ευτυχιάδης, Α., & Γερούλανος, Σ. (2003). Νομικές ρυθμίσεις για την ψυχοκοινωνική αποκατάσταση των ασθενών στο Βυζάντιο. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 20, 5, 551 – 555.

νας αναφέρει ότι οι επίσκοποι και οι πρεσβύτεροι θα πρέπει να ασκούν φιλανθρωπία. Ο 21^{ος} Κανόνας της Συνόδου της Γάγγρας (343 μ.Χ.) επαινεί τις γενναιόδωρες ελεημοσύνες στους πτωχούς. Ο 70^{ος} Κανόνας της πρώτης Συνόδου της Νίκαιας (325 μ.Χ.) συμβουλεύει ότι πρέπει να ανεγερθούν νοσοκομεία σε κάθε πόλη της αυτοκρατορίας.

Σημαντική φιλανθρωπική δραστηριότητα ανέπτυξαν κληρικοί και μοναχοί όπως ο Μ. Βασίλειος, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, ο Σαμψών ο γιατρός, ο Ιωάννης ο Ελεήμων και ο Θεόδωρος Στουδίτης, που μέσα από τους αγώνες και το κοινωνικό τους έργο υπέρ του αδυνάτων και των πτωχών και γενικότερα των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων της βυζαντινής αυτοκρατορίας, αποτέλεσαν παραδείγματα της εκτεταμένης κοινωνικής πρόνοιας της εκκλησίας κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο.

Οι εκπρόσωποι του Ανατολικού Μοναχισμού, των μοναστικών κοινοτήτων, αλλά και μεμονωμένοι μοναχοί κατέβαλαν μεγάλη προσπάθεια προκειμένου να βελτιώσουν τις κοινωνικές συνθήκες, να βοηθήσουν πτωχούς, να περιθάψουν πάσχοντες και να υποστηρίξουν αδικημένους. Η φιλανθρωπική τους δραστηριότητα που χαρακτηριζόταν από αυταπάρνηση και αυτοθυσία κατέστησε το μοναχισμό ως ένα δημοφιλές κίνημα.³⁹ Οι μοναχοί συμμετείχαν στους βυζαντινούς ξενώνες κατά δύο τρόπους. Είτε εργάζονταν σε αυτούς ως ιατροί ή νοσηλευτές όπως στα νοσοκομεία του Χρυσοστόμου στην Κωνσταντινούπολη ή με την παροχή οικονομικής ενίσχυσης και εποπτείας των οικονομικών καταλαμβάνοντας διοικητικές θέσεις.

Τον Δ' αιώνα ο Μ. Βασίλειος, επίσκοπος Καισαρείας, ανήγειρε ένα γενικό οικοδομικό συγκρότημα, γνωστό ως «Βασιλειάδα» (372 μ.Χ.), που πήρε το

³⁹ Rumciman, S. (1993). Βυζαντινός Πολιτισμός. Εκδόσεις Ερμείας, Αθήνα.

όνομα του από τον ιδρυτή του, το οποίο περιελάμβανε πτωχοκομείο, νοσοκομείο, ορφανοτροφείο και έναν ξενώνα για τους ταξιδιώτες. Σε ξεχωριστό οίκημα ήταν το λεπροκομείο και σε άλλο οίκημα, μακριά από το λεπροκομείο, διδακτήριο για φτωχά και ορφανά παιδιά καθώς και εργαστήριο βιοτεχνίας για να μαθαίνουν τέχνες και επαγγέλματα. Πιστεύεται ότι ήταν το πρώτο οργανωμένο φιλανθρωπικό σύστημα στην ελληνοχριστιανική Ανατολή. Σύμφωνα με τον ιστορικό Σωζόμενο ήταν το πιο φημισμένο καταφύγιο των πτωχών.²⁰ Επίσης, το αρχαιότερο γνωστό νοσοκομείο της Κωνσταντινούπολης είναι αυτό που ίδρυσε ο Όσιος Μαρκιανός κοντά στην εκκλησία της Αγίας Ειρήνης, στο Πέραμα.

Τα παραδείγματα των ευσεβών ανδρών της εκκλησίας θα ακολουθήσουν και οι αυτοκράτορες, οι οποίοι θα αποτελέσουν τους κυριότερους χορηγούς ανέγερσης φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Ο αυτοκράτωρ του Βυζαντίου, εκπρόσωπος του Θεού επί γης, θεωρείται εξ' ορισμού φιλάνθρωπος και ελεήμων. Η βυζαντινή κοινωνία κατέκρινε δριμύτατα την αδιαφορία για τους πτωχούς, τους ασθενείς, τους ανάπηρους, τα ορφανά και τους αιχμάλωτους πολέμου.⁴⁰

Έτσι ο Μέγας Κωνσταντίνος ενίσχυσε με έκτατα ή τακτικά χορηγήματα το φιλανθρωπικό έργο της εκκλησίας και επέδειξε ιδιαίτερη πρόνοια για τα πτωχοκομεία και τα άλλα ιδρύματα της. Το παράδειγμα των χριστιανών ακολούθησε και ο αυτοκράτορας Ιουλιανός που προέβη και αυτός στην ανέγερση παρόμοιων φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Αυτοκράτορες του Βυζαντίου και οι σύζυγοι αυτών, όπως η αυτοκράτειρα Πλακίλλα, σύζυγος του Μ. Θεοδοσίου, η οποία μάλιστα φρόντιζε η ίδια τους ασθενείς, θα συνεχίσουν την ενίσχυση των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Ο Μαρκιανός

⁴⁰ Μουτζάλη, Α. (1990). *Νοσοκομεία και Κοινωφελή ιδρύματα στο Βυζάντιο*, Βυζαντιναί Μελεταί, Τόμος Β', σ.232.

και η Πουλχερία ίδρυσαν πτωχοκομεία, γηροκομεία και ξενώνες. Αξιοσημείωτη φιλανθρωπική δράση επέδειξαν ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός και η Θεοδώρα με την ανίδρυση του περίφημου ξενώνα του Σαμψών στην Κωνσταντινούπολη καθώς και πτωχοκομείων και ξενώνων στην επαρχία όπως στην Ιερουσαλήμ και στην Αντιόχεια.²² Επίσης, στην εποχή του Ιουστινιανού χτίστηκε και το Κοσμίδιο συγκρότημα, το οποίο περιελάμβανε μία εκκλησία, έναν ξενώνα και ένα βαλανείο (λουτρό - μπάνιο), με κατάλληλο προσωπικό. Η μονή ήταν αφιερωμένη στους δύο θαυματουργούς αγίους Κοσμά και Δαμιανό, οι οποίοι θεράπευαν δια θαυμάτων και ονομάστηκαν «Άγιοι Ανάργυροι», γιατί δεν έπαιρναν αμοιβές για τις θεραπείες που προσέφεραν.²⁰

Ακολούθως ο Ιουστίνος Β΄ και η Σοφία ανήγειραν τον «όσιο Ζωτικόν» δηλαδή το νοσοκομείο του Ζωτικού που λειτούργησε ως λεπροκομείο, ενώ η αυτοκράτειρα Ειρήνη η Αθηναία θα πρωτοστατήσει στην ίδρυση πολλών γηροκομείων και ξενοδοχείων για την περίθαλψη των φτωχών. Νοσοκομείο επίσης ίδρυσε και ο Αλέξιος Κομνηνός, όπου θεραπεύονταν όχι μόνο οι συνήθεις ασθένειες, αλλά παρείχε ιατρική περίθαλψη και σε τυφλούς, ανάπηρους και λεπρούς.

Το όνομα του Ιωάννη Κομνηνού Β ειδικά, συνδέεται με ένα από τα πιο σημαντικά ιδρύματα της βυζαντινής ιστορίας. Το 1136 μΧ ανεγέρθη στην Κωνσταντινούπολη με ιδιωτικές χορηγίες του αυτοκράτορα και της συζύγου του Ειρήνη, ένα μεγάλο μοναστήρι, το επονομαζόμενο «Ξενών του Παντοκράτορος», το οποίο περιελάμβανε ένα νοσοκομείο και συναφή ιδρύματα. Το όλο συγκρότημα είχε προμηθευθεί από τον αυτοκράτορα με πολλά κτήματα, ήταν ανεξάρτητο και αυτοδιοίκητο για να επιτελεί απρόσκοπτα το έργο του. Η σπουδαιότητα του έγκειται στο γεγονός ότι ήταν ιατρικό κέντρο με τη σημερινή έννοια του όρου.²⁰ Ο Ρώσος ιστορικός Ου-

σπένσκυ λέει χαρακτηριστικά πως πρόκειται για το συγκινητικότερο παράδειγμα για τον ανθρωπισμό στους βυζαντινούς χρόνους.²

Ο Ιωάννης ο Κομνηνός ο Β΄ έμεινε στην ιστορία ως «Καλογιάννης» δηλαδή καλός, ελεήμων και ηθικός Ιωάννης. Ο σύγχρονος του Νικήτας Χωνιάτης γράφει πως ήταν άριστος κυβερνήτης και πως η ζωή του ήταν άγια, καθώς δεν ήταν χαλαρός και ακόλαστος σε ζητήματα ηθικής και επιπλέον, ήταν εξαιρετικά φιλόανθρωπος, και πρωτοστάτησε στην ανέγερση πολλών ναών⁵

Η νομοθεσία του Ιουστινιανού είχε σημαντική επίδραση στην αναβάθμιση των δημόσιων νοσηλευτηρίων, και μέσω των αναμορφώσεων του, τα νοσοκομεία αποτέλεσαν τα κυριότερα Χριστιανικά φιλανθρωπικά ιδρύματα με δυνατότητα προσφοράς υψηλών υπηρεσιών. Ο Ιουστινιανός επίσης με την Νεαρά 131,θα παραχωρήσει στο Ορφανοτροφείο της Κωνσταντινουπόλεως τον ξενώνα του Σαμψών.²²

Ο Ιουστινιανός θεωρούσε τη φιλανθρωπία και τη δικαιοσύνη τις σπουδαιότερες αρετές του αυτοκράτορα και της Πολιτείας. Ο αυτοκράτωρ, ως πηγή νόμου, μπορούσε να νομοθετεί προς όφελος των εν γένει Χριστιανικών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων και των νοσοκομείων ειδικότερα. Έτσι με την θέσπιση αυτοκρατορικών διαταγμάτων δύο αιώνων, από τον Μ. Κωνσταντίνο έως και τον Ιουστινιανό, ο Ρωμαϊκός νόμος βοήθησε όλους τους οίκους ευσπλαχνίας επιτρέποντας να δέχονται κληροδοτήματα και κληρονομίες.²

Οι αυτοκράτορες μπορούσαν να εκφράσουν τη φιλανθρωπία τους προς τα νοσοκομεία με πολλούς τρόπους. Μπορούσαν να δωρίσουν χρήματα ή γη από την προσωπική τους περιουσία ή από το μερίδιο τους στην αυτοκρατορική περιουσία για τη χρηματοδότηση νοσοκομείων, πτωχείων, γηροκομείων, ξενώνων και μοναστηριών.

Δεν υιοθέτησαν, ωστόσο, όλοι οι αυτοκράτορες την ίδια αντίληψη έναντι των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Έτσι ο Νικηφόρος Α΄ επέβαλε το φόρο του Καπνικού ενώ ο Νικηφόρος Φωκάς δεδομένων των στρατιωτικών αναγκών της βυζαντινής αυτοκρατορίας απαγόρευσε την ίδρυση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων.

Παράλληλα προς το οργανωμένο φιλανθρωπικό έργο της Εκκλησίας, του κράτους, των μεμονωμένων μοναχών, σημαντική είναι και η φιλανθρωπική δράση που επέδειξαν ευσεβείς λαϊκοί που προέρχονταν από τις μεσαίες όσο και από τις υψηλές κοινωνικές τάξεις.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Κύπριου Φιλέντολου που είχε αποκτήσει μεγάλη περιουσία,, έχτισε ένα νοσοκομείο για την περίθαλψη των ασθενών και άπορων του νησιού. Ο Μαρκιανός επίσης ,που είχε κληρονομήσει μεγάλη περιουσία, τη διέθεσε για την ανέγερση φιλανθρωπικών ιδρυμάτων. Ο Παλλάδιος αναφέρει πολλά άτομα όπως την Βενερία, την Ολυμπιάδα, την Κανδίδα, καθώς και την Μελανία τη Νεωτέρα που πρόσφεραν τις περιουσίες σε έργα ευποιίας.

Μεγάλο ενδιαφέρον για τους φτωχούς της ενορίας τους επέδειξαν και οι φιλόπονοι στην Αίγυπτο και οι σπουδαίοι σε άλλα μέρη του Βυζαντίου. Αυτοί οι άντρες και οι γυναίκες βρίσκονταν σε σύγχρονες μεγάλες πόλεις στην Ανατολική Μεσόγειο. Στην Αλεξάνδρεια για παράδειγμα, αναζητούσαν στους δρόμους και στα λουτρά της πόλης πτωχούς και ασθενείς, προκειμένου να τους μεταφέρουν στα ξενοδοχεία που μόλις είχαν ιδρυθεί. Αρχικά, ο βασικός σκοπός τους ήταν η φροντίδα του αρρώστου (λούσιμο, κτλ.) δεδομένης, ωστόσο, της έλλειψης χριστιανών ιατρών και καθώς οι ίδιοι διέθεταν ιατρικές γνώσεις, φρόντιζαν και για τη θεραπεία τους, χρη-

σιμοποιώντας ιατρικές μεθόδους.⁴¹ Η πειθαρχία τους ήταν ημι-μοναστική. Οι σπουδαίοι ήταν αρχικά οργανωμένοι στην Κωνσταντινούπολη από τον Άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο στον αγώνα του ενάντια στον Αρειανισμό, μία αίρεση του Δ' αιώνα που προερχόταν από την Αλεξάνδρεια.²

Στις συλλογές θαυμάτων του Αγίου Αρτέμιου στις αρχές του Η' αιώνα, οι φιλόπονοι στην Κωνσταντινούπολη ήταν προσαρτημένοι στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή, είχαν ενεργό συμμετοχή στη λειτουργική ζωή της ενορίας και συγκέντρωναν χρήματα σε ένα κοινό ταμείο για φιλανθρωπικούς σκοπούς. Η μεγαλύτερη τους όμως συμβολή στη βυζαντινή κοινωνία ήταν η εθελοντική αλλά οργανωμένη συμμετοχή τους στην περίθαλψη των ασθενών.⁴²

Στην Εκκλησιαστική Ιστορία του Ιωάννη Εφέσου διακρίνονται δύο τύποι ιδρυμάτων για τη φροντίδα των ασθενών, οι διακονίες και τα νοσοκομεία. Τα νοσοκομεία ήταν εκκλησιαστικά ιδρύματα όπου ο κλήρος, οι μοναχοί και οι μοναχές προσφέρουν την σχετική περίθαλψη και οι διακονίες επιτελούντο από τους λαϊκούς φιλόπονους^{43,5}

Οι αυτοκράτορες, η εκκλησία οι πλούσιοι ιδιώτες θα αποτελέσουν τους κυριότερους χορηγούς των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων υγείας τα οποία με το πέρασμα του χρόνου θα δημιουργήσουν σημαντική περιουσία. Για το λόγο αυτό, η Εκκλησία πραγματοποίησε το φιλανθρωπικό της έργο πολύ πιο αποτελεσματικά απ' ό,τι το κράτος ή οι αστικές αρχές επειδή απευθύνονταν στο συναίσθημα των δωρητών, δελεάζοντας τους με τον Παράδεισο και απειλώντας τους με την Κόλαση.³⁸ Για τους βυζαντινούς όλων των κοινωνικών τάξεων άλλωστε, αποτελούσε συνήθεια να ορίζουν

⁴¹ Risse, G. B. (1999). *Mending Bodies Saving Souls- A History of Hospitals*, Oxford University Press, σ.81.

⁴² Chrisafulli V. & Nesbitt J. "The Miracles of St.Artemios" *Θαύμα* 18 σελ 121

⁴³ Magoulias, H.J. (1964). "The lives of the Saints as sources of data for the history of Byzantine medicine in the sixth and seventh centuries" *BZ* 57 σελ 127-135

πτωχούς, ορφανά ή φιλανθρωπικά ιδρύματα ως κληρονόμους στις διαθήκες τους.

Η οργανωμένη φιλανθρωπία πραγματώνεται κυρίως στα μεγάλα αστικά, και μοναστικά κέντρα. Από την Καισάρεια του Μ. Βασιλείου μέχρι την Κωνσταντινούπολη των Παλαιολόγων φιλανθρωπικά ιδρύματα θα δεσπόζουν στην δημόσια ζωή της βυζαντινής αυτοκρατορίας, ενώ σύμφωνα με το μελετητή Janin από ιστορικές μαρτυρίες, αρχαιολογικά μνημεία και βυζαντινές σφραγίδες πάνω από 50 τέτοια ιδρύματα μας είναι γνωστά.⁵

Το βυζαντινό μοναστήρι αποτέλεσε το καταφύγιο των αδύναμων και φτωχών. Φιλανθρωπικά ιδρύματα, δημόσια, εκκλησιαστικά και ιδιωτικά λειτουργούσαν σε όλα τα σημεία της αυτοκρατορίας, στις πόλεις στην ύπαιθρο και κυρίως μέσα στα μοναστήρια. Τα ιδρύματα συντηρούνταν κυρίως από κρατικές ή εκκλησιαστικές επιχορηγήσεις, ενίοτε και από δωρεές αυτοκρατόρων και εισφορές ιδιωτών.³⁸

Τα βυζαντινά νοσοκομεία αποτέλεσαν το φυσικό χώρο άσκησης της ιατρικής επιστήμης και παρέχοντας εξειδικευμένη θεραπεία στους ασθενείς αντιμετώπισαν τις διάφορες ασθένειες με το καλύτερο για την εποχή δυνατό τρόπο. Μετά την θεραπεία τους, οι ασθενείς μπορούσαν να επιστρέψουν στην καθημερινή τους ζωή.

Λέχθηκε ότι η Βυζαντινή ιατρική δεν ήταν καταξιωμένη ως επιστήμη καθώς μεταβιβαζόταν ως εφαρμοσμένη τέχνη από γενιά σε γενιά. Εν τούτοις όμως συγκριτικές μελέτες όλων των βυζαντινών πραγματειών, με ανάλογες πραγματείες Αράβων και Περσών γιατρών της εποχής, θα μας αποκαλύψει πολύτιμα στοιχεία για τα επιτεύγματα και τις αδυναμίες της Βυζαντινής θεραπευτικής.⁴⁴

⁴⁴ Ευτυχιάδης Α (1983) «Εισαγωγή εις την Βυζαντινή θεραπευτική» Αθήνα σελ 17-20

Το ιατρικό επάγγελμα εκείνη την εποχή ασκείτο ανεξαρτήτως φύλου,⁴⁵ ενώ υφίστατο σχετική νομοθεσία όταν ανέκυπτε θέμα ποινικής ευθύνης. Όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, η Βυζαντινή ιατρική στηρίχθηκε στην αρχαία ελληνική καθώς και στην ελληνορωμαϊκή ιατρική παράδοση. Σπουδαίοι γιατροί όπως ο Ορειβάσιος ο Περγαμηνός, ο Αέτιος Αμιδηνός, ο Πάυλος Αιγινίτης και πολλοί άλλοι διακρίθηκαν όχι μόνο για την εφαρμογή των αρχαίων θεραπευτικών μεθόδων αλλά και για την εξέλιξη αυτών με νέες πρωτότυπες αντιλήψεις, συμβάλλοντας έτσι στην εξέλιξη της ιατρικής.²⁰

Οι αγιολογικές πηγές και, ιδιαίτερα τα «Θαύματα του Αγίου Αρτεμίου», μας παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την άσκηση της βυζαντινής ιατρικής, καθώς και τον τρόπο λειτουργίας των βυζαντινών νοσοκομείων. Σε όλες τις πόλεις του Βυζαντινού κράτους λειτουργούσαν νοσοκομεία που στόχευαν στη θεραπεία και τη φροντίδα των κατώτερων μελών της βυζαντινής επικράτειας.

Τα νοσοκομεία επιτέλεσαν τον βασικό στόχο της κοινωνικής πρόνοιας του Βυζαντίου αφού, εξασφάλιζαν την αποκατάσταση της υγείας των ασθενών κατοίκων αλλά και των ξένων. Τα νοσοκομεία του Βυζαντίου παρείχαν δωρεάν ιατροφαρμακευτική περίθαλψη στους πολίτες της, ή έναντι αμοιβής, ανάλογα με τη σοβαρότητα της ασθένειας, την παροχή υπηρεσιών και τον κανονισμό του ιδρύματος.

Τα πιο αξιόλογα Βυζαντινά νοσοκομεία – κτήρια βρισκόνταν στα μεγάλα οικονομικά, πολιτικά ή εκκλησιαστικά κέντρα όπως η Κωνσταντινούπολη, η Αντιόχεια, η Αλεξάνδρεια, η Καισάρεια της Καππαδοκίας και η Ιερουσαλήμ, σε επαρχιακές πόλεις όπως η Νικομήδεια, η Άγκυρα, αλλά και

⁴⁵ Μέντζου, Κ. (1975). *Συμβολαί εις την μελέτην του οικονομικού και κοινωνικού βίου της πρώιμου βυζαντινής περιόδου*, Αθήνα, σ. 32 – 45, 200.

στην ύπαιθρο, όπως οι Μονές της Αγίας Αικατερίνης στη Χερσόνησο του Σινά και της Λαύρας στο Άγιο Όρος.³⁸

Ακολουθώντας την κοινωνική εξέλιξη του Βυζαντινού Κράτους, κατά τη χιλιετή πορεία του, η ιατρική βρήκε το δρόμο για την ανάπτυξη. Η βαθμιαία εξέλιξη των βυζαντινών νοσοκομείων συνδέεται άμεσα με την πρόοδο της ιατρικής επιστήμης και της κοινωνίας μέσα στην οποία αναπτύχθηκε και διαμορφώθηκε.²

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

**ΤΑ ΝΟΣΟΚΟΜΕΙΑ ΣΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ
ΑΓΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΜΟΝΑΧΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ**

2.1. Η οργάνωση των νοσοκομείων επί τη βάσει των αγιολογικών πηγών

Μελετώντας κανείς το προηγούμενο κεφάλαιο, διαπιστώνει πως σύσσωμη η βυζαντινή κοινωνία, εμπνεόμενη από το χριστιανικό πνεύμα της αγάπης και της αλληλεγγύης επιδόθηκε σε φιλανθρωπικές ενέργειες, προβαίνοντας στην ίδρυση νοσοκομείων αλλά και συναφών ευαγών ιδρυμάτων. Οι αυτοκράτορες, οι επίσκοποι, οι εύποροι πολίτες καθώς και ο μοναχισμός προσέφεραν αδιακρίτως τις περιουσίες και τις υπηρεσίες τους για να εκφράσουν την αγάπη τους προς το πλησίον τους.

Όλα τα φιλανθρωπικά ιδρύματα απολάμβαναν το ίδιο νομικό καθεστώς, την ίδια εκκλησιαστική υποστήριξη και μοιράζονταν τις ίδιες διοικητικές δομές. Για το λόγο αυτό, η νομοθεσία του Ιουστινιανού κατέταξε όλα τα φιλανθρωπικά ιδρύματα στην ίδια κατηγορία, δηλαδή στους οίκους ευσεβείας (ευαγείς οίκοι), χωρίς νομικές διακρίσεις. Αυτό που διαχώριζε τα Βυζαντινά νοσοκομεία από τα άλλα σχετικά ιδρύματα ήταν οι ιατρικές υπηρεσίες που προσέφεραν στο λαό. Έτσι, το νοσοκομείο κατείχε μια ξεχωριστή θέση μεταξύ των ευαγών ιδρυμάτων.²

Οι πηγές από τις οποίες αντλούμε πληροφορίες για την οργάνωση και τη λειτουργία των νοσοκομειακών ιδρυμάτων είναι τα μοναστηριακά Τυπικά, τα αγιολογικά κείμενα, η αυτοκρατορική νομοθεσία, οι φιλολογικές πηγές καθώς και αρχαιολογικές και εικονογραφικές μαρτυρίες που αποκαλύπτουν στοιχεία για τους ασθενείς, για το ιατρικό-νοσηλευτικό προσωπικό καθώς και τις θεραπευτικές μεθόδους. Εν τούτοις, αξιοσημείωτο

ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαδικασία κατά την οποία τα νοσοκομεία της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας αναβάθμισαν ποιοτικά και ποσοτικά τις υπηρεσίες που προσέφεραν στους ασθενείς και η οποία αυτή αναβάθμιση στην Κωνσταντινούπολη έφτασε στη μέγιστη ακμή της κατά την περίοδο αυτοκρατορίας των Κομνηνών.

Για την κατανόηση, λοιπόν, της οργάνωσης των ιδρυμάτων που παρείχαν ιατρικές και νοσηλευτικές υπηρεσίες κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, θα γίνει μια εκτενής περιγραφή διαφόρων νοσοκομειακών ιδρυμάτων ως παραδείγματα της λειτουργίας γενικότερα ενός βυζαντινού νοσοκομείου.

A. Βασιλειάδα

Το 372 μ.Χ, ο Μ. Βασίλειος, επίσκοπος Καισαρείας, ίδρυσε με το ονομά του ένα γενικό φιλανθρωπικό ίδρυμα, τη Βασιλειάδα, η οποία αποτελεί το πρώτο οργανωμένο φιλανθρωπικό σύστημα στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Η Βασιλειάδα ήταν το κέντρο της φιλανθρωπικής δράσης του Μεγάλου Βασιλείου. «Μια νέα πόλη», όπως την περιέγραφε ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, περιελάμβανε έναν μεγαλοπρεπή ναό, νοσοκομείο με πλήρη εξοπλισμό και μεγάλο αριθμό ιατρών, νοσοκόμων και βοηθητικού προσωπικού καθώς και λεπροκομείο, πτωχοκομείο, ορφανοτροφείο και γηροκομείο. Επίσης είχαν ανεγερθεί οικήματα για τη φιλοξενία των κληρικών και του προσωπικού που υπηρετούσε στα ιδρύματα αλλά και για τους άρχοντες, τους κρατικούς λειτουργούς και τους πολίτες από άλλες περιοχές που επισκέπτονταν τη Βασιλειάδα.⁴⁶⁴⁷

⁴⁶ Παπαδόπουλος, Σ. Γ. (2008). *Η ζωή ενός μεγάλου. Βασίλειος Καισαρείας*. Εκδόσεις Αποστολική Διακονία, Αθήνα.

⁴⁷ Χρήστου, ΠΚ. (1978). «Ο Μεγας Βασίλειος», *Ανάλεκτα Βλατάδων*, 27 (83-87)

Ο Μέγας Βασίλειος περνούσε τον περισσότερο καιρό κοντά στους ανθρώπους που είχαν ανάγκη. Προσέφερε τις υπηρεσίες του στο νοσοκομείο και το λεπροκομείο, αξιοποιώντας τις γνώσεις του στην Ιατρική. Όλα αυτά τα οικοδομήματα απαιτούσαν χρήματα για την ανέγερση τους και συμπεραίνουμε ότι μεγάλο μέρος αυτών προερχόταν από φιλανθρωπικές χορηγίες.

Ο Σωζομενός, στο έργο του Εκκλησιαστική Ιστορία, ομιλεί περί Βασιλειάδος : «ο πτωχών εστί επισημότατον καταφύγιον, υπό Βασιλείου κατασκευασθέν, αφ'ού την προσηγορίαν αρχήν έλαβε και εις έτι νύν έχει».⁴⁸

Παρά την έλλειψη πληροφοριών υπάρχουν δύο έγκυρες πηγές και οι οποίες μας δίνουν μια σαφή εικόνα για τη Βασιλειάδα. Στο Λόγο του Γρηγορίου του Θεολόγου και στο Βίο του αγίου Γρηγορίου από τον Γρηγόριο τον Πρεσβύτερο, καθώς και στις επιστολές του Μ. Βασιλείου. Από την Επιστολή 94, προς Ηλίαν, του Μ. Βασιλείου⁴⁹ προκύπτει μια σαφής εικόνα για το τι περιελάμβανε το νοσοκομειακό αυτό συγκρότημα :

1. **Μεγαλοπρεπή ευκτήριο οίκο**, δηλαδή καθεδρικό ναό.
 2. **Οικήματα γύρω από το ναό** που προορίζονταν το υψηλότερο για τον Επίσκοπο αλλά και για τους κληρικούς.
 3. **Οικήματα για τη φιλοξενία** των αρχόντων και των δημοσίων λειτουργών.
 4. **Ξενώνες για τη φιλοξενία** των ξένων και των περαστικών από την πόλη.
 5. **Νοσοκομείο για τη θεραπεία ασθενών** με το απαραίτητο ιατρικό και νοσηλευτικό προσωπικό, καθώς και οδηγούς.
 6. **Οίκους για τη στέγαση** των απαραίτητων εργαστηριών και τεχνιτών.
- Ένας εικονογραφημένος κώδικας με ομιλίες του Γρηγορίου του Θεολόγου περιλαμβάνει μια εικόνα του πτωχοτροφείου του Μ. Βασιλείου στην Και-

⁴⁸ Σωζομενού, (1960). *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Βιβλ. VI,34,9, σ.34.

⁴⁹ Μ.Βασιλείου, (1966). *Saint Basil Lettres, Επιστολή 94, Προς Ηλίαν*, Courtonne Paris Τομ. 1-3.

σάρεια. Ο καλλιτέχνης αποτύπωσε το νοσοκομείο του Βασιλείου ως ένα μεγάλο, επίμηκες κτίριο, περιβεβλημένο από μια τοξωτή στοά. Μέσα από τα τόξα του προπυλαίου μπορεί να δει κανείς εμφανώς τον Βασίλειο και τον Γρηγόριο Θεολόγο να υπηρετούν τους ασθενείς, δεν αποτυπώνεται, ωστόσο, καμία άλλη λεπτομέρεια από τα χαρακτηριστικά του νοσοκομείου.²

Ο Άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος, σύγχρονος του Μ. Βασιλείου, σημειώνει πως η «Βασιλειάδα» ήταν ένα πολύπτυχο ίδρυμα που, εκτός από νοσοκομείο, είχε και αίθουσα για τους λεπρούς, τους ταξιδιώτες, τους γιατρούς, τους μαγείρους κ.α. Ο Γρηγόριος το επαινεί σαν «μια νέα πόλη, ταμείο ευσεβείας κοινό θησαυρό των πλουσίων όπου η ασθένεια θεωρείται κάτω απ' το φώς της θρησκείας δοκιμάζεται και καλλιεργείται η συμπόνια»⁵⁰.

Ο Βασίλειος δημιούργησε στην Καισάρεια μοναχική αδελφότητα, η οποία έφερε και τη μορφή φροντιστηρίου με μαθητές όπως ο Αμφιλόχιος Ικονίου και ο Καισαρείας Ελλάδιος. Οι μοναχοί αυτοί, εκτός των άλλων διδάσκονταν και την ιατρική. Το μοναχικό και κοινοβιακό συγκρότημα του Μ. Βασιλείου ανέλαβε την επιμέλεια των φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της Βασιλειάδας. Μεταξύ των προϊστάμενων αναφέρεται ο Πραπίδιος, καθώς και μια συγγενής του Βασιλείου.

Στους «Όρους κατ' επιτομήν», ο Μ. Βασίλειος παρέχει οδηγίες για το πώς να περιποιούνται οι μοναχοί τους ασθενείς των ξενώνων των μονών: «Διδασκόμεθα οι υπηρετούντες τοις εν ξενοδοχείω αρρώστοις, μετά τοςάυτης διαθέσεως υπηρετείν, ως αδελφοίς του Κυρίου υπηρετούντες».⁵¹ Σε γενικές γραμμές, η «Βασιλειάδα», σε θεολογικό και κοινωνικό επίπεδο, αποτέλεσε

⁵⁰ Γρηγορίου Θεολόγου «Εις τον Μέγαν Βασίλειον Επίσκοπον Καππαδοκίας Επιτάφιος», PG36, 577C

⁵¹ Μ.Βασιλείου, Όροι κατ' επιτομήν, MIGNE, 1184B, σ. 31.

το μοντέλο σύμφωνα με το οποίο η Εκκλησία, Βυζαντινή ή εθνική, οργάνωσε την αποστολή της.³⁰

B. Ο Ξενών του Σαμψών

Μεταξύ των ιδρυμάτων της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, ξεχωριστή θέση κατείχε ο Ξενώνας του Σαμψών στην Κωνσταντινούπολη. Ο Ξενώνας αυτός λέγεται πως ιδρύθηκε από ένα φτωχό γιατρό τον Σαμψών, και παρείχε τροφή και στέγη στους πτωχούς και ξένους, καθώς και ιατρική περίθαλψη στους ασθενείς. Ο Προκόπιος αναφέρει πως ο Σαμψών έζησε πριν τον Στ' αιώνα και ότι το ίδρυμα υπήρχε πριν απ' αυτόν. «Ήταν αφιερωμένο σ' αυτούς που ήταν συνάμα άποροι και βαριά ασθενείς, δηλαδή που υπέφεραν λόγω της απώλειας της περιουσίας τους και της υγείας τους». Σύμφωνα με το Συναξάριο, ο Σαμψών ήταν απόγονος του Μεγάλου Κωνσταντίνου.⁵

Μετά την καταστροφική φωτιά του 532 μ.Χ., ο Ξενών ανοικοδομήθηκε από τον Ιουστινιανό, τον οποίο και θεράπευσε ο Σαμψών από ανίατη ασθένεια του ουρολογικού συστήματος. Ο Ιουστινιανός όχι μόνο τον ανοικοδόμησε, αλλά και τον επέκτεινε, ενώ παράλληλα, τον επιχορήγησε με ένα μεγάλο ετήσιο εισόδημα. Το ίδρυμα είχε καλή οργάνωση και περιελάμβανε ένα καλά οργανωμένο συγκρότημα κτιρίων. Διέθετε εξειδικευμένα ιατρικά τμήματα, όπως χειρουργική και οφθαλμολογική κλινική όπως προκύπτει από το Βίο του αγίου Αρτεμίου που αναφέρει χειρουργούς και οφθαλμιάτρους που απασχολούνταν εκεί. Διευθυντής του το 536 μ.Χ. ήταν ο Μηνάς όταν εξελέγη πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, ενώ το 537 μ.Χ. αναφέρεται κάποιος Ευγένιος. Η σπουδαιότητα αυτού του Ξενώνα μαρτυρείται και από τις τρεις σφραγίδες του Η' και Θ' αιώνα που έχουν διασωθεί. Ο Ψευδο-Κωδινός γράφει ότι ο «Ξενώνας του Σαμψών ήταν χτισμένος απέναντι από την Αγία Σοφία». Σύγχρονοι μελετητές συμ-

φωνούν με αυτή την άποψη και τον τοποθετούν βόρεια της μεγάλης εκκλησίας.⁵

2.2. Κτηριακή υποδομή

Τον Δ' αιώνα μ.Χ., η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήρθε αντιμέτωπη με έκτακτες ανάγκες, αφού μεγάλο μέρος του πληθυσμού της μαστιζόταν από την πείνα και τη φτώχεια. Για το λόγο αυτό, επιτακτική ανέκυψε η ανάγκη για την ανέγερση περισσότερων νοσοκομείων και ιδρυμάτων που θα κάλυπταν τις ανάγκες αυτές του πληθυσμού.

Κατά τον αρχαιολόγο Αναστάσιο Ορλανδό, χαρακτηριστικό γνώρισμα των πρώιμων βυζαντινών νοσοκομείων ήταν η ύπαρξη μιας μεγάλης εστίας πυρός (άρουλα). Τα νοσηλευτήρια αυτά ήταν απλά και τετράγωνα κτίρια. Στο κέντρο κάθε κτιρίου υπήρχε μεγάλη άρουλα που περιβαλλόταν από τέσσερις κίονες σε τετράγωνη διάταξη με θόλο για την απομάκρυνση του καπνού. Γύρω από αυτή αναπτύσσονταν τέσσερις πτέρυγες όπου βρίσκονταν οι κλίνες των ασθενών. Ο Ορλανδός υποστηρίζει ότι η εστία με τη θολωτή της καμινάδα αντιπροσώπευε το βασικό χαρακτηριστικό των Βυζαντινών νοσοκομείων, είτε ήταν μοναστηριακά νοσηλευτήρια, είτε ξενώνες λαϊκών⁵². Έτσι, στο τυπικό της Μονής της Ευεργέτιδος στην Κωνσταντινούπολη, τονίζεται, ότι το νοσοκομείο πρέπει να έχει μεγάλη εστία για την παρασκευή των φαγητών των ασθενών, για την αναγκαία θέρμανση και για την προετοιμασία άλλων παρασκευών όπως φαρμάκων.

Σε επόμενο κεφάλαιο, θα γίνει η περιγραφή μεμονωμένα του ξενώνα της Μονής Παντοκράτορος, ο οποίος έφερε μια ξεχωριστή αρχιτεκτονική και διάταξη. Είναι πιθανόν, ωστόσο, τα βυζαντινά νοσοκομεία να είχαν δια-

⁵² Ορλάνδος Α. (1927) «Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική, κείμενο και σχέδια» Εστία, σελ 79-83

φορετική διάταξη από αυτή του Ξενώνα της Μονής του Παντοκράτορος και να μην υιοθέτησαν την συγκεκριμένη αρχιτεκτονική. Το πιο πιθανό είναι ότι τα περισσότερα από αυτά να συμμορφωνόταν με τη μορφή του πτωχοτροφείου του Μ. Βασιλείου, το οποίο είχε ως χαρακτηριστικό κάποιο είδος απλής βασιλικής. Οι οποιεσδήποτε τροποποιήσεις ανταποκρίνονταν στις ανάγκες περίθαλψης των ασθενών όταν αυτές προέκυπταν.

Πιθανολογείται πάντως πως ο Ιουστινιανός εισήγαγε το νέο σχέδιο νοσοκομειακού κτιρίου όταν ανοικοδόμησε τον Ξενώνα του Σαμψών μετά την καταστροφική πυρκαγιά του Νίκα, παράλληλα με την ανακατάταξη του προσωπικού του.² Η περιγραφή επίσης ενός νοσοκομείου από τον Θεόδωρο Στουδίτη μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η κεντρική εστία στα νοσοκομεία του Θ' αιώνα ήταν χαρακτηριστικό γνώρισμα.

Ο βυζαντινός Ξενώνας αποτελείται από ένα κεντρικό κτίριο για τη στέγαση των ασθενών αλλά από τον Στ' αιώνα και μετά συναντάμε στα νοσοκομεία της βυζαντινής περιόδου και λουτρό⁵³. Επί Ιουστινιανού, το Κοσμίδιον συγκρότημα περιελάμβανε εκτός από την εκκλησία, και τον Ξενώνα και ένα βαλανείο (λουτρό-μπάνιο), με κατάλληλο υπηρετικό προσωπικό⁵².

Μέσα από τα αγιολογικά κείμενα, και ιδιαίτερα τις συλλογές των θαυμάτων του αγίου Αρτεμίου που γράφτηκε λίγο μετά το έτος 659 μ.Χ., αντλούμε πολύτιμες πληροφορίες για τα νοσοκομεία της εποχής, τα οποία διαθέτουν πλέον αναβαθμισμένες εγκαταστάσεις και προσφέρουν εξειδικευμένες ιατρικές υπηρεσίες στους ασθενείς τους. Στα Θαύματα του αγίου Αρτεμίου, τον Ζ' αιώνα, μνημονεύεται μια εγκατάσταση λουτρών, που

⁵³ Yegül, F. (2008). *Baths of Constantinople. An Urban Symbol in a Changing World*. Archaeology and History in Roman, Medieval and Post-Medieval Greece, Studies on Method and Meaning in Honor of Timothy E. Gregory, 170-95.

ανήκε σε έναν ξενώνα της Κωνσταντινουπόλεως⁵⁴. Το Τυπικόν του Παντοκράτορα ζητούσε από τους μοναχούς να συντηρούν ένα λουτρόνα τόσο για τους ασθενείς του νοσοκομείου, όσο και για τους ενοίκους του γηροκομείου.² Τέτοιου είδους *βαλανεία* συναντώνται όχι μόνο στα νοσοκομεία των μεγάλων αστικών κέντρων αλλά και σε επαρχιακά, και συνήθως αποτελούσαν ανεξάρτητα κτίρια από το νοσοκομείο. Ο κύριος σκοπός τους ήταν να συμβάλλουν στην αποτελεσματικότερη θεραπεία των ασθενών του νοσοκομείου.

Μέχρι τον ΙΒ΄ αιώνα οι Βυζαντινοί ξενώνες διέθεταν και ένα, ίσως ξεχωριστό κτίριο, για την περίθαλψη των εξωτερικών ασθενών. Το Τυπικόν του Παντοκράτορα καθόριζε τέσσερις ιατρούς και προσωπικό βοηθών ιατρών (υπουργοί) για να εξετάσουν και να θεραπεύσουν όσους προσέρχονται από έξω. Σε κάποια από τα νοσοκομεία της πρώιμης βυζαντινής περιόδου, πέρα από τους κυρίως υπνοθαλάμους, το χειρουργείο, τα βαλανεία και την κλινική των εξωτερικών ασθενών συναντάμε και άλλα δωμάτια πιο εξειδικευμένα όπως βιβλιοθήκη, κτίριο διοίκησης, αρχείο ιατρικών φακέλων αλλά και χώρους για την υγιεινή των ασθενών και του προσωπικού όπως, χώροι για το πλύσιμο των ρούχων καθώς και αποχωρητήρια ανδρών και γυναικών, μιας και η καθαριότητα και η υγιεινή όλων αποτελούσε βασικό καθήκον.

Επιπλέον, δεδομένου ότι τα νοσοκομειακά ιδρύματα ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με την εκκλησιαστική πρόνοια, συναντάμε σε αυτά και παρεκκλήσια. Η μονή του Παντοκράτορα διέθετε δύο, για γυναίκες και άντρες αντίστοιχα. Τέλος στην η υλική υποδομή των βυζαντινών ιδρυμάτων ήταν καταχωρημένα και έπιπλα, ειδικός εξοπλισμός, φάρμακα και παντός είδους εφόδια.

⁵⁴ Crisafylli Virgil & Nesbitt John (1997) *The Miracle of Saint Artemios* E.J.Brill 1997 Θαύμα II σελ 97

Αν και οι πηγές μας παρέχουν ελάχιστες πληροφορίες για την υλικότεχνική και κτιριακή υποδομή των νοσοκομείων αυτών, οι πληροφορίες μας για τους ασθενείς που νοσηλεύονταν σε αυτά τα ιδρύματα είναι περισσότερες, ιδίως δε, για τις τάξεις από τις οποίες προέρχονταν.

Τα πρώτα Βυζαντινά νοσοκομεία προορίζονταν μόνο για τους πτωχούς, αφού άλλωστε στα ξενοδοχεία διέμεναν πτωχοί μετανάστες που προσέρχονταν στις πόλεις της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αντίθετα, τα πτωχοτροφεία που ίδρυσαν οι επίσκοποι όπως ο Ευστάθιος, ο Μ. Βασίλειος προορίζονταν ως καταφύγια πενήτων.

Στα μεγάλα αστικά και μοναστικά κέντρα ιδρύονται ξενώνες οι οποίοι ως κύριο στόχο έχουν την παροχή υπηρεσιών σε αδύναμες ομάδες των κατώτερων κοινωνικών τάξεων. Με την πάροδο του χρόνου η οργανωμένη φιλανθρωπία διευρύνεται και ιδρύονται ξενώνες για τη νοσηλεία ασθενών που προέρχονται κυρίως από τα μεσαία και κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Τα νοσοκομεία, λοιπόν, ως βασικό στοιχείο της κοινωνικής πρόνοιας του Βυζαντίου στόχευαν στην αποκατάσταση της υγείας και στην ανακούφιση των ντόπιων και ξένων ασθενών. Οι πιο εύποροι πολίτες είχαν την δυνατότητα να προσλαμβάνουν ιδιώτες γιατρούς ή μίσθωναν τους νοσοκομειακούς γιατρούς όταν ήταν εκτός υπηρεσίας. Το Τυπικόν του Παντοκράτορα επέτρεπε στο ιατρικό του προσωπικό να ιδιωτεύει, με τον όρο ότι δε θα έφευγαν από την πόλη για να επισκεφθούν τους ασθενείς, ακόμη και αν αυτοί ήταν συγγενείς του αυτοκράτορα.

Ένα νοσοκομείο πάντως πρόσφερε τις υπηρεσίες του στην κορωνίδα της Βυζαντινής κοινωνίας – τον αυτοκράτορα και την οικογένειά του. Στα μέσα του ΙΑ΄ αιώνα, ο Κωνσταντίνος Θ΄ ο Μονομάχος ίδρυσε έναν αυτοκρατορικό ξενώνα στο συγκρότημα των Μαγγάνων - το οποίο περιελάμβανε ένα μοναστήρι, αρκετούς οίκους φιλανθρωπίας και ένα παλάτι.²⁰ Όταν ο

Κωνσταντίνος ασθένησε βαριά, ο Ζωναράς και ο Σκυλίτζης αναφέρουν ότι κατέφυγε στο νοσοκομείο των Μαγγάνων⁵⁵.

Οι Βυζαντινοί ιατροί είχαν ως πρότυπο αρετής τον Άγιο Θαλλέλαιο, ο οποίος θεράπευε όχι μόνο πλούσιους αλλά και φτωχούς στον ξενώνα του. Στην Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία οι ξενώνες ήταν ανοιχτές τόσο για τους άπορους και άστεγους όσο και για τους εύπορους κατοίκους, με πρωταρχικό μέλημα τη σωστή εφαρμογή της ιατρικής επιστήμης και την κατάλληλη περίθαλψη.

2.3. Προσωπικό

Τα βυζαντινά νοσοκομεία ήταν στελεχωμένα από ένα καλά ιεραρχημένο προσωπικό ιατρών νοσηλευτών και βοηθών. Τα νοσοκομεία, οι κλινικές, τα ιατρεία και οι μέθοδοι θεραπείας που εφαρμόζαν καταδεικνύουν ότι οι βυζαντινοί είχαν πολλές ιατρικές γνώσεις ενώ κατέβαλαν μέγιστες προσπάθειες προκειμένου να τις εξελίξουν και να τις προάγουν. Ο καθηγητής Πουρναρόπουλος γράφει ότι στις ιατρικές γνώσεις και στη δημόσια ιατρική πρόνοια οι Βυζαντινοί ήταν πραγματικά οι αναμφισβήτητοι πρόδρομοι της Δύσεως.⁵

Η συγκριτική μελέτη των πηγών δείχνει τις εκπληκτικές ομοιότητες που παρουσίαζε η οργάνωση του προσωπικού των βυζαντινών νοσοκομείων επί Κομνηνών με εκείνα της εποχής του Ιουστινιανού. Ενώ τα πρώτα νοσοκομεία του Δ' αιώνα δε διέθεταν εξειδικευμένο προσωπικό ιατρών και επαγγελματίες βοηθούς. Διηγήσεις για το Νοσοκομείο του Μ. Βασιλείου στην Καισάρεια και για εκείνα που ίδρυσε ο Χρυσόστομος στην Κωνσταντινούπολη αναφέρουν μόνο ιατρούς, χωρίς να διακρίνουν βαθμίδες. Επι-

⁵⁵ Σκυλίτζης Ιωάννης (1973) Σύνοψις Ιστοριών Εκδόσεις Η.Thurn

πλέον, αυτά τα ιδρύματα δεν απασχολούσαν νοσηλευτικό προσωπικό από επαγγελματίες.²

Για τον Ε' αιώνα, δεν έχουμε πληροφορίες για το ιατρικό προσωπικό που πρόσφερε τις υπηρεσίες του στα νοσοκομεία, ενώ για τον ΣΤ' αιώνα τα στοιχεία για τους εργαζομένους στα μεγάλα νοσηλευτικά ιδρύματα είναι περισσότερα. Πλέον εξειδικευμένοι γιατροί και ιεραρχημένο βοηθητικό προσωπικό στελέχωσαν τα νοσοκομεία, αντικαθιστώντας έτσι τους μοναχούς που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στα Χριστιανικά νοσοκομεία.

Ο Ιουστινιανός, με την αναδιάταξη του ιατρικού προσωπικού συνέδραμε στην αναβάθμιση και εξέλιξη των νοσοκομείων. Τα Θαύματα του Αγίου Αρτεμίου, περιγράφοντας τα νοσοκομεία του Σαμψών και του Χριστοδότου τον Ζ' αιώνα, μας δίνουν πληροφορίες για τις αλλαγές στην οργάνωση του προσωπικού των ξενώνων μετά την προηγούμενη νομοθεσία του Ιουστινιανού. Σύμφωνα με αυτές τις περιγραφές, ο Ξενών του Σαμψών απασχολούσε ειδικευμένο προσωπικό στη χειρουργική, ακριβώς όπως συνέβαινε στον Παντοκράτορα μετά από 600 έτη.²

Στον ξενώνα του Χριστοδότου έχουμε αναφορά για την ύπαρξη εξειδικευμένου και ιεραρχημένου προσωπικού γιατρών. Αναφέρονται ως υπουργοί, βοηθοί δηλαδή που είχαν εκπαιδευτεί στην ιατρική και μάλιστα έπρεπε ένας εκ των υπουργών να διανυκτερεύει στον ξενώνα, όπως συνέβαινε και στη μονή του Παντοκράτορα. Ο Ξενοδόχος του Χριστοδότου που διηύθυνε τον ξενώνα είχε τις ίδιες αρμοδιότητες με το νοσοκόμο του Παντοκράτορα, απαλλαγμένος, ωστόσο, από νομικές ευθύνες ως εκπρόσωπος του ιδρύματος, διαφορά που πιθανόν προκύπτει από το νέο νομικό καθεστώς που ίσχυε για τους ξενώνες του ΙΒ' αιώνα.

Επίσης, ο συγγραφέας των Θαυμάτων του Αγίου Αρτεμίου, αναφέρεται σε έναν κορυφαίο γιατρό του Ζ' αιώνα, στον Ξενώνα του Χριστοδότου ως αρχίατρος που προσέφερε τις υπηρεσίες του για συγκεκριμένο μήνα. Μέσω

αυτού, αντλούμε πληροφορίες για τον τρόπο που εργάζονταν οι γιατροί, εναλλάξ ανά μήνα.²

Από την ίδια πηγή διαπιστώνουμε ότι υπήρχαν δύο γιατροί, έκαστος επικεφαλής κάθε δεύτερο μήνα. Παρατηρούμε ότι υπάρχει αντιστοίχιση των αρχιάτρων με τους δύο πριμμικηρίους που εναλλάσσονται ανά μήνα, για την εποπτεία του ιατρικού προσωπικού της μονής του Παντοκράτορα.

Την ύπαρξη εξειδικευμένου ιατρικού προσωπικού συναντάμε και στις αναφορές του Θεόδωρου Στουδίτη, για τους ιατρούς ενός νοσοκομείου, αποκαλούσε τους επικεφαλής ιατρούς ως *πρώταρχους*, τη δεύτερη βαθμίδα ως *αρχιάτρους*, μέσους τους κοινούς γιατρούς ενώ αυτούς που ήταν οι ιεραρχικά κατώτεροι *τελευταίους*. Οι πρώταρχοι αντιστοιχούν στους πριμμικηρίους, ενώ οι αρχιάτροι στους πρωτομηνίτες της μονής Παντοκράτορα. Οι μέσοι και τελευταίοι αναλογούν στους κανονικούς ιατρούς των τμημάτων του Παντοκράτορα και οι τελευταίοι στους περίσους του ίδιου ξενώνα, ως ιατροί των εξωτερικών ιατρείων.

Τον Ι΄ αιώνα, ο πρωτομηνίτης αντικατέστησε τον όρο αρχιάτρος, ενώ τον Θ΄ αιώνα ο πρώταρχος αντικαταστήθηκε από τον όρο πριμμικήριος. Αυτή η εξέλιξη των τίτλων και των αξιωμάτων των υψηλόβαθμων νοσοκομειακών ιατρών βαίνει παραλλήλως με την ανάλογη πολλαπλότητα των υψηλότερων οφίκιων της Βυζαντινής Κυβερνήσεως.²

Οι αμοιβές των γιατρών όπως προκύπτει από την μελέτη διαφόρων πηγών ήταν χαμηλές ενώ εργαζόμενοι στους ξενώνες με βάρδιες κάλυπταν χρονικά τη μισή τους επαγγελματική δραστηριότητα περίπου τέσσερις με έξι μήνες. Τους υπόλοιπους μήνες είχαν την δυνατότητα να συμπληρώσουν το μισθό τους ιδιωτεύοντας. Ωστόσο, το γεγονός ότι εργάζονταν σε δημόσια νοσοκομεία αφενός συνέβαλε στην πρακτική τους εμπειρία και στη βελτίωση των ιατρικών τους γνώσεων, αφετέρου τους καταξίωσε στον επαγγελματικό τους χώρο και στην κοινωνία, αυξάνοντας τις απο-

λαβές τους από την ιδιωτική ιατρική. Εργαζόμενοι σε ετήσια βάση, λοιπόν, συνήθως για έξι μήνες, είχαν την δυνατότητα να επιδοθούν στην αμειβόμενη εργασία, κερδίζοντας ένα αξιοσέβαστο μισθό.

Ο ξενώνας ή το ξενοδοχείο διευθυνόταν από τον ξενοδόχο, τον οποίο όριζε ο ιδρυτής του ιδρύματος με διαθήκη ή με καταστατικό ή ο αυτοκράτορας, συνηθέστερα όμως τον διορίζει ο επίσκοπος της επαρχίας. Αυτό στην πρώιμη περίοδο φαίνεται στα θαύματα του Αγίου Αρτεμίου⁵⁶. Οι κανόνες της εκκλησίας και οι νόμοι της πολιτείας όπως προείπαμε, όριζαν τον επίσκοπο υπεύθυνο για την εκκλησιαστική περιουσία, καθώς και τη διεξαγωγή και επίβλεψη της κοινωνικής πρόνοιας στην επισκοπή του. Ως εκ τούτου, ο επίσκοπος διορίζει άτομα εμπιστοσύνης στην διοίκηση των ιδρυμάτων που υπάγονταν στην εποπτεία του. Έτσι, ο τεσσαρακοστός πρώτος αποστολικός κανόνας πρόσταζε τους επισκόπους να είναι υπεύθυνοι όλων των εκκλησιαστικών δραστηριοτήτων και να φέρουν εις πέρας όλα τα φιλανθρωπικά έργα μέσω των πρεσβυτέρων και των διακόνων.⁵

Οι προηγούμενοι κανόνες επικυρώθηκαν και με αυτοκρατορικά διατάγματα από τους αυτοκράτορες Βασίλειος Α΄(867-886 μ.Χ.), Λέων ΣΤ΄(886-912 μ.Χ.) και Αλέξανδρος (912 – 913 μ.Χ.), τα οποία όχι μόνο επικύρωναν αλλά διευκρίνιζαν την νομοθεσία που όριζε ότι : «Οι οικονόμοι και ξενοδόχοι, οι νοσοκόμοι και οι πτωχοτρόφοι και οι διοικητές όλων των άλλων φιλανθρωπικών οίκων και όλοι οι κληρικοί θα είναι υπόλογοι στον επίσκοπό τους, στου οποίου τη δικαιοδοσία ανήκουν».⁵

⁵⁶ Crisafylli Virgil & Nesbitt John (1997) The Miracle of Saint Artemios E.J.Brill 1997 Θαύμα 12 σελ 99

Μέσα στα καθήκοντα των ξενοδόχων ήταν η φροντίδα των φιλοξενούμενων. Ο Κύριλλος Σκυθοπολίτης αναφέρει ότι ο Ιωάννης, ως ξενοδόχος, ήταν υπεύθυνος για την εξυπηρέτηση και παροχή τροφής των φιλοξενούμενων του και επίσης έπρεπε να μαγειρεύει για αυτούς. Επιπλέον, ο ξενοδόχος, υπό την επίβλεψη του οικονόμου, ήταν υπεύθυνος για την παροχή τροφής και την φροντίδα των επισκεπτών, των ξένων και των άλλων μοναχών.

Επιγραμματικά, θα αναφέρουμε και τους διευθυντές άλλων ευαγών ιδρυμάτων. Ο Η' κανόνας της Συνόδου της Χαλκηδόνος αναφέρει ότι το αξίωμα του πτωχοτρόφου ήταν εκκλησιαστικό. Ο Άγιος Ανδρέας πριν εκλεχθεί αρχιεπίσκοπος Κρήτης ήταν διευθυντής του πτωχείου του Ευγενίου. Το αξίωμα του διευθυντή γηροκομείου (γηροκόμος), είχε αξιόλογη θέση στο διοικητικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας για πολλούς αιώνες.

Τέλος, ο όρος *ορφανοτρόφος*, δηλώνει το άτομο, που διοικούσε το ορφανοτροφείο, καταλάμβανε σπουδαία θέση και συχνά γινόταν επίσκοπος ή πατριάρχης, καθώς προερχόταν συνήθως από την τάξη των μοναχών, κληρικών ή δημόσιων λειτουργών. Από την εποχή του Ιουστινιανού ο ορφανοτρόφος ήταν νομικός σύμβουλος και επιμελητής της περιουσίας του ορφανοτροφείου ή των ορφανών. Ο Νικήτας, βιογράφος του Αγίου Ανδρέα Κρήτης, πριν την εκλογή του, ήταν διευθυντής ενός μεγάλου ορφανοτροφείου στην Κωνσταντινούπολη, ίσως του Απόστολου Παύλου. Σύμφωνα με την νομοθεσία του Ιουστινιανού, οι ορφανοτρόφοι ή διοικητές ορφανοτροφείων έπρεπε να πληρούν τα καθήκοντα των επιτρόπων και των εφόρων, να μπορούν να κάνουν μήνυση ή να μηνυθούν για περιουσιακά θέματα των ιδρυμάτων τους ή των οικότροφων.⁵

Με την πάροδο του χρόνου και καθώς αυξανόταν η επίδραση των νοσοκομείων στη δομή του ιατρικού επαγγέλματος και στην εκπαίδευση τους, η συμμετοχή των γιατρών στη νοσοκομειακή διοίκηση, άρχισε να γίνεται ολοένα και μεγαλύτερη, όπως αποδεικνύεται μέσα από τις πηγές. Αν και όλες οι πηγές που μαρτυρούν ότι οι διευθυντές των νοσοκομείων στην Κωνσταντινούπολη (ξενοδόχοι ή νοσοκόμοι) ήταν γιατροί αφορούν τον ΙΒ' αιώνα, είναι πιθανόν η ιατρική κοινότητα να είχε αποκτήσει αυτές τις θέσεις νωρίτερα, καθώς οι γιατροί ανέπτυξαν ισχυρότερους δεσμούς με την οργάνωση του προσωπικού.

Επιπλέον όταν τα έσοδα των νοσοκομείων άρχισαν να τα χειρίζονται οι αυτοκράτορες μέσω των διαχειριστών της προσωπικής τους περιουσίας, η άνοδος των ιατρών στις ανώτατες διοικητικές θέσεις των ξενώνων διευκολύνθηκε αναμφίβολα, εφόσον τα άτομα αυτά δεν ασχολούνται πλέον άμεσα με νομικά ή οικονομικά θέματα.²

2.4. Η νοσοκομειακή περίθαλψη επί τη βάσει των μοναχικών πηγών

α. Η έννοια «τυπικόν»

Ο όρος τυπικόν παράγεται από τη λέξη τύπος που στην αρχαία ελληνική γραμματεία σήμαινε κτύπος, κτύπημα. Αργότερα, κατά την ελληνιστική περίοδο και τα βυζαντινά χρόνια, η λέξη διατήρησε σχεδόν όλες τις αρχικές της σημασίες, χρησιμοποιήθηκε όμως κυρίως με την έννοια του πρότυπου, ενώ παράλληλα απέκτησε και νέες σημασίες. Στην Παλαιά Διαθήκη σημαίνει μόνο πρότυπο ή μορφή. Αντίθετα, στην Καινή Διαθήκη σημαίνει ίχνος, περιεχόμενο, πρότυπο. Με την τελευταία έννοια της λέξης χρησιμοποιήθηκε σχεδόν από όλους όσους συνέταξαν κανόνες, σύμφωνα με τους οποίους όφειλαν να ζουν οι μοναχοί ή ασκητές.⁵⁷

Στη βυζαντινή γραμματεία, ο όρος τυπικός απέκτησε και νέες σημασίες. Η ορολογία του συναντάται στη διοικητική, εκκλησιαστική και τη λειτουργική γλώσσα ως σύμφωνος με τους κανόνες ή που ακολουθεί διαταγές. Το ουδέτερο του επιθέτου, τυπικόν, ως ουσιαστικό απέκτησε και άλλες σημασίες ποικίλες όπως διαταγή, διάταξη, διατύπωση, κανόνας, παράδοση, σύνταγμα, τυπική διάταξη κ.α. Με τον όρο μοναστικά τυπικά εν-

⁵⁷ Παπαδόπουλος, Χ. (1921). *Αί διατάξεις του Αγίου Σάββα*. Εκκλησιαστικός Φάρος. Κ', σελίδες 141-144.

νοούμε τόσο τα λειτουργικά όσο και αυτά που περιέχουν κανόνες διαβίωσης των μοναχών και διοικήσεως της μονής.

Ο βυζαντινολόγος Νίκος Βέης⁴⁶, στα προλεγόμενα της έκδοσης της κτητορικής διαθήκης του Βησσαρίωνος, διακρίνει τρεις κατηγορίες Τυπικών :

α) τις **κτητορικές διαθήκες** (ιδρυτικά έγγραφα μονών ή άλλων ευαγών ιδρυμάτων)

β) τα **λειτουργικά τυπικά** και

γ) τα **ψαλλόμενα τυπικά**, στην ορθόδοξη λειτουργία τις Κυριακές ή άλλες εορτές.

Συνεπώς όλα τα Τυπικά που σχετίζονται με τη λειτουργία των μονών ονομάζονται *Μοναστηριακά Τυπικά*. Αυτά που περιέχουν διατάξεις που αφορούν στις καθημερινές ιερουργίες ενός λειτουργικού έτους ονομάζονται *Λειτουργικά Μοναστηριακά Τυπικά*. Τα Τυπικά αυτά δεν περιλαμβάνουν κανόνες που ρυθμίζουν τη μοναστική ζωή των μοναχών στις Μονές αλλά και ούτε ορίζουν τη διοίκηση της μονής και των τυχόν ευαγών ιδρυμάτων προσαρτημένων στη μονή. Τα Τυπικά που ρυθμίζουν τα παραπάνω θέματα ονομάζονται *Μοναστηριακά Τυπικά Κανονιστικών Διατάξεων*. Τέλος, τα *Κτητορικά Τυπικά* είναι αυτά που συντάχθηκαν από ιδρυτές ή ανακαινιστές των μονών⁵⁸.

Παρακάτω, βάσει του Τυπικού του Ιωάννη Β' Κομνηνού, του Τυπικού της Μονής του Παντοκράτορα, θα γίνει η ανάλυση της λειτουργίας και της οργάνωσης του νοσοκομείου της μονής, ενός ιατρικού κέντρου με τη σύγχρονη έννοια του όρου.

⁵⁸ Ματσάγγας, Κ.Α. (1984). «Η οργάνωση και λειτουργία των Βυζαντινών νοσοκομείων και ιδιαίτερα της Μονής Παντοκράτορος ΙΒ αιώνας». *Διδακτορική Διατριβή Ιατρική Αθηνών*

β. Η μονή του Παντοκράτορος

Το 1136 μ.Χ., ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός, , μαζί με τη σύζυγο του Ειρήνη, ανήγειραν με ιδιωτικές χορηγίες στην Κωνσταντινούπολη ένα από τα σπουδαιότερα νοσηλευτικά ιδρύματα του Βυζαντίου, τη μονή του Παντοκράτορος. Η μονή περιελάμβανε νοσοκομείο, γηροκομείο και λεπροκομείο μασσωλείο. Αυτό που επιτείνει τη σημασία της μονής του Παντοκράτορα είναι το γεγονός ότι αποτέλεσε ένα ιατρικό κέντρο με τη σύγχρονη έννοια του όρου. Ανήκε τόσο στο προληπτικό όσο και στο θεραπευτικό είδος φιλανθρωπίας.

Το Τυπικό της μονής του Παντοκράτορα μας παρέχει πλήθος στοιχείων για τις κοινωνικές ανάγκες της αυτοκρατορίας, την ιστορία της ιατρικής, τις ασθένειες, την ιεραρχία του ιατρικού και βοηθητικού προσωπικού καθώς επίσης και πληροφορίες για τα φάρμακα, τις φυσικές θεραπείες, τη διατροφή των ασθενών κ.α. Τα ερείπια της μονής αυτής βρίσκονται σήμερα στην βορειοανατολική πλευρά ενός υψηλού λόφου της Κωνσταντινούπολεως, πάνω από το στενό λιμένα του χρυσού κέρατος, όπου διακρίνονται πέντε θόλοι ενός συμπλέγματος στενών κτιρίων.⁵⁹ Η Κωνσταντινούπολη, ως πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας και ως πόλη προσκυνηματική,

⁵⁹ Sipsas, N. (1991). *The Pantokrator Xenon: A byzantine hospital of the 12th century*. Inaugural Dissertation, University of Zurich, Zurich.

έπρεπε να μεριμνά για τους επισκέπτες και τους ξένους. Αυτό αποτέλεσε μέριμνα όχι μόνο της χριστιανικής παράδοσης αλλά και πολιτική γραμμή του αυτοκράτορα.

Το συγκρότημα περιελάμβανε όπως ορίζεται με σαφήνεια από το Τυπικό⁶⁰ τα εξής :

- Καθεδρικό ναό, αφιερωμένο στον Παντοκράτορα
- Ναό αφιερωμένο στην Παναγία
- Γηροκομείο
- Νοσοκομείο (ξενώνα)
- Λωβοκομείο

Οι όροι και ο σκοπός των λειτουργιών συνοψίζονται στα εξής:

- δέουσα και αρμόζουσα επιμέλεια όλων των προσερχομένων στον ξενώνα (στο Τυπικό αναφέρονται ως ομόδουλοι και αδελφοί)
- ανακούφιση των πόνων (σωματικών και ψυχικών)
- θεραπεία των ασθενειών
- επούλωση των τραυμάτων
- παραμυθία των ενδεών
- η κηδεμονία, πρόνοια και διοίκηση όλων θα γίνεται με την αρμόζουσα φροντίδα.

Το νοσοκομείο της μονής λόγω των διαστάσεων και των πόρων του, θεωρείται αναμφισβήτητα ως το υψηλότερο επίτευγμα από υπόλοιπα σύγ-

⁶⁰ Σκλάβου, Ε., & Τζουβαδάκης, Ι. (2012). Θεραπευτικό περιβάλλον και στοιχειοθετημένος σχεδιασμός. Η διεθνής εμπειρία και η περίπτωση της Ελλάδας. *Αρχαία Ελληνική Ιατρική*, 29, 2, 154 – 161.

χρονά του νοσοκομεία, αλλά και από το διάσημο μοναστήρι του Στουδίτου. Ταυτόχρονα, είναι χαρακτηριστική η συμβολή του στη νοσοκομειακή οργάνωση του Βυζαντινού κράτους. Το Τυπικό του Παντοκράτορα που όρισε ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός μας παρέχει πληροφορίες για την οργάνωση του ξενώνα της μονής⁶¹.

Το νοσοκομείο της μονής είχε την δυνατότητα να νοσηλεύει πενήντα αρρώστους, άνδρες και γυναίκες. Οι άρρωστοι νοσηλεύονταν σε πέντε μεγάλες αίθουσες (όρδινοι), με διαφορετικό αριθμό κλινών . Ταυτόχρονα, υπήρχε αίθουσα για τραυματίες, ενώ κάθε αίθουσα περιελάμβανε μια επιπλέον κλίνη για έκτακτα περιστατικά συνολικά δηλαδή πενήντα πέντε κλίνες. Στις κλίνες αυτές θα πρέπει να προστεθούν «έτεροι κλίναι περισσότεροι έξι» για τους αρρώστους εκείνους που δεν μπορούσαν να μετακινηθούν.⁶² Υπήρχε και ένα τμήμα για ηλικιωμένους, ψυχιατρική κλινική καθώς και εξωτερικά ιατρεία.

Υπήρχαν πέντε κύριες κλινικές στο νοσοκομείο του Παντοκράτορος. Η πρώτη κλινική είχε δέκα κλίνες για ασθένειες που απαιτούσαν εγχείριση, ενώ η δεύτερη κλινική οκτώ για οφθαλμολογικά και γαστρεντερικά περιστατικά . Τα δώδεκα κρεβάτια της τρίτης κλινικής παρείχαν νοσηλεία σε άρρωστες γυναίκες δε γνωρίζουμε όμως αν λειτούργησε ως μαιευτήριο. Τέλος οι είκοσι κλίνες των άλλων δύο κλινικών προορίζονταν για περιπτώσεις γενικών περιπτώσεων. Συνολικά ο αριθμός των αρρώστων που μπορούσε να νοσηλευθεί ανέρχεται στους εξήντα ένα. Η κάθε κλίνη διέ-

⁶¹ Σπηλιοπούλου, Α. (2014). Νοσοκομείο, ένας χώρος αλληλεπιδράσεων: η επικοινωνία και η ανθρώπινη επαφή των ασθενών με το προσωπικό του νοσοκομείου.

⁶² Gautier, P. (1974). *Le typicon du Christ Sauveur Pantocrator*. *Revue des Etudes Byzantines* (REB), 32, 84.2 (1 – 145).

θετε ένα κάλυμμα, μία κουβέρτα, ένα μαξιλάρι και ένα σκέπασμα από μαλλιά αλόγου και δύο παπλώματα για τους χειμερινούς μήνες. Υπεύθυνος για τα κλινοσκεπάσματα ήταν ο διευθυντής καθώς και για την υγιεινή των ασθενών και των νοσηλευτηρίων.⁶³

Στον ξενώνα αυτό ,υπήρχε μέριμνα για την ατομική υγιεινή των ασθενών, , έπλεναν και σιδέρωναν τα ρούχα τους, ενώ τα φθαρμένα τα έδιναν στους φτωχούς. Επίσης, κάθε χρόνο αντικαθιστούσαν τα στρώματα με καινούργια. Οι άρρωστοι είχαν την δυνατότητα να κάνουν μπάνιο δύο φορές την εβδομάδα ή και περισσότερες αν το υπαγόρευε ο γιατρός. Το Πάσχα τους έδιναν σαπούνι για το λουτρό τους, ενώ κατά συχνά, τους προσέφεραν μικρά χρηματικά δώρα ή τροφές. Σε γενικές γραμμές, ο διευθυντής ήταν υποχρεωμένος να μην υπολογίζει το κόστος για τη φροντίδα των ασθενών.²

Δεν είναι δυνατό να υπολογιστούν τα έξοδα για την φροντίδα των ασθενών και για όλο το νοσοκομειακό συγκρότημα καθώς οποιοδήποτε έξοδο ήταν καταγεγραμμένο με πολλούς νομισματικούς τύπους. Το ίδιο ίσχυε για το κόστος της αγοράς τροφίμων και φαρμάκων αλλά και για μεγάλα ποσά και μάλιστα χωρίς την ένδειξη της ποιότητας των προϊόντων που καταναλώθηκαν.

Η διατροφή τους ήταν χορτοφαγική. Δε καταναλώνανε κρέας και ψαρί, αλλά μόνο ψωμί σε μεγάλη ποσότητα, όσπρια και λαχανικά. Για ποτό προσέφεραν κρασί σε μικρές ποσότητες και στις γιορτές υδρομέλι⁶⁴.

⁶³ Λασκαράτος, Ι. (2003). *Ιστορία της Ιατρικής. Τόμος Ι*. Εκδόσεις Πασχαλίδη, Αθήνα.

⁶⁴ Gautier, P. (1974). *Le typicon du Christ Sauveur Pantocrator*. *Revue des Etudes Byzantines* (REB), 32, 84.2 (1045 – 1047).

Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Τυπικού, ο Ξενών του Παντοκράτορος περιελάμβανε δύο μεγάλες κατηγορίες διαμερισμάτων⁶⁵:

- τα καθυπό θεραπευτικά (τα αποτελούσαν οι πέντε όρδινι)
- τα βοηθητικά

Στον Ξενώνα βρίσκονταν τρεις άρουλες, ισόγειες εστίες στο κέντρο των θαλάμων, τόσο για την παρασκευή των φαγητών των ασθενών όσο και για τη θέρμανση. Επίσης υπήρχαν αποχωρητήρια, λουτρόνας (βαλανείο), καθώς και φαρμακείο.

Είναι σημαντικό ότι σε ένα νοσοκομείο εξήντα μίας κλινών εργάζονταν τριάντα πέντε γιατροί. Για τη γενική παθολογική κλινική των είκοσι κλινών υπήρχαν ως υπεύθυνοι δύο διευθυντές με τρεις βοηθούς και δύο εσωτερικούς γιατρούς ή υπεράριθμους. Ωστόσο, και οι υπόλοιπες κλινικές απασχολούσαν περίπου το ίδιο προσωπικό. Το Τυπικό προσθέτει ότι κατά τη διάρκεια της νύχτας πέντε γιατροί, τέσσερις άνδρες και μία γυναίκα, έπρεπε να παραμείνουν στο νοσοκομείο⁶⁶.

Είναι αρκετά πρωτοποριακό το γεγονός ότι στο Βυζάντιο οι γυναίκες είχαν την δυνατότητα να ασχοληθούν με τις ιατρικές σπουδές και ότι μεταξύ των γιατρών επικρατούσε ένα καλά πειθαρχημένο σύστημα⁶⁷. Στο

⁶⁵ Ορλάνδος, Α. (1941). *Η αναπαράσταση του Ξενώνας της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του Παντοκράτορος*, Ε.Ε.Β.Σ. 16, σ. 198-207.

⁶⁶ Gautier, P. (1974). *Le typicon du Christ Sauveur Pantocrator*. *Revue des Etudes Byzantines* (REB), 32, 84.2 (937-939).

⁶⁷ Μπουρδάρη Κ. (1989) «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος από τη γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση» Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο» Αθήνα σελ 121-134

γυναικείο τμήμα υπήρχαν δύο γιατροί, μια μαία, τέσσερις βοηθοί, δύο «υπεράριθμες» και δύο νοσοκόμες. Σε κάθε θάλαμο υπήρχε νυχτοφύλακας και ένας βοηθός γιατρού και για τις γυναίκες μια διπλωματούχος νοσοκόμα⁶⁸.

Το προσωπικό και οι γιατροί ήταν καλά οργανωμένοι σε δύο ομάδες και κάθε μήνα άλλαζαν⁶⁹. Η ιεραρχία είναι ως εξής:

- πριμμικήριοι (επικεφαλής γιατροί)
- πρωτομηνίτες
- κοινοί
- περισσοί ή υπεράριθμοι

Οι δύο πρωτομηνίτες αποφάσιζαν για την είσοδο του αρρώστου. Οι πριμμικήριοι φρόντιζαν για τη τροφή των ασθενών, τους επισκέπτονταν συχνά, διεύθυναν άλλο προσωπικό και έκαναν την αρχική ιατρική εξέταση στο νοσηλεύόμενο.⁵³ Ειδικότερα κάθε πριμμικήριος είχε κύριο καθήκον την επιτήρηση και την εποπτεία των αρρώστων που συνοψίζεται στα εξής:

- Καθημερινή επίσκεψη στους θαλάμους (όρδινιοι)
- Γενικότερη επίβλεψη ασθενών και ιατρικού προσωπικού
- Συντονισμός και παροχή της κατάλληλης, νοσηλείας, θεραπείας και φροντίδας των ασθενών από το ιατρικό προσωπικό
- Αντιμετώπιση δυσκολιών και επανόρθωση διαδικαστικών προβλημάτων
- Ενημέρωση για την πορεία της καταστάσεως των ασθενών

⁶⁸ Gautier, P. (1974). *Le typicon du Christ Sauveur Pantocrator*. *Revue des Etudes Byzantines* (REB), 32, 84.2 (941-943).

⁶⁹ Χαριζάνης, Γ. (2005). Παροχή νοσοκομειακής περίθαλψης από τις βυζαντινές μονές κατά τον 10^ο – 12^ο αιώνα, *Βυζαντινός Δόμος*, 14, 171 – 182.

- Άμεση επίβλεψη εξωτερικών ιατρείων.

Φυσικά για να ασκεί κάποιος το ιατρικό επάγγελμα έπρεπε να ισχύουν κάποιες προϋποθέσεις όπως :

- Ιατρική εκπαίδευση
- Πρακτική εξάσκηση
- Εξετάσεις ενώπιον του διδασκάλου της ιατρικής
- Δίπλωμα που θα επιβεβαίωνε την ιατρική του ιδιότητα και το δικαίωμα εξάσκησης του ιατρικού επαγγέλματος

Για την εκπαίδευση των νέων γιατρών υπήρχε ένας διδάσκαλος ιατρικής. Οι γιατροί προσέρχονταν στον ξενώνα καθημερινά, ενώ από την πρώτη Μαΐου έως και τις 14 Σεπτεμβρίου (εορτή του Σταυρού) έρχονταν και τα βράδια. Επισκέπτονταν και εξέταζαν τους ασθενείς, αποσκοπώντας στη θεραπεία τους. Οι γιατροί παισιώνονταν από βοηθούς, άνδρες και γυναίκες που ονομάζονται υπουργοί. Ο όρος *υπουργός* είναι ανάλογος με αυτόν των νοσοκόμων των σύγχρονων νοσοκομείων.

Επιπλέον, υπήρχε και εξωτερικό ιατρείο, το οποίο αναλάμβαναν τέσσερις υπεράριθμοι γιατροί, δύο για τους αρρώστους και δύο για τους τραυματίες, με τη βοήθεια τεσσάρων βοηθών χειρουργών και τεσσάρων βοηθών γιατρών. Το τεχνικό προσωπικό απαρτιζόταν από ένα φαρμακοποιό και τέσσερις βοηθούς, έναν αχθοφόρο, μάγειρες και βοηθούς, ένα μυλωνά, ένα φούρναρη και ένα σταβλάρχη για τη φροντίδα των αλόγων των γιατρών.

Όλο το προσωπικό του Νοσοκομείου, ιατρικό, διοικητικό, νοσηλευτικό και προσωπικό άλλων αρμοδιοτήτων είχε αποδοχές σε νομίσματα και είδος από τα εισοδήματα της μονής, προσφορά του αυτοκράτορα. Οι μισθοί διαμορφώνονταν ανάλογα με τις αρμοδιότητες. Σε γενικές γραμμές, οι γιατροί αμείβονταν ικανοποιητικά ενώ δεν επιτρεπόταν η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος εκτός του νοσοκομείου της μονής. Επιπλέον όλοι η υπάλληλοι του νοσοκομείου καρπώνονταν δωρεές⁷⁰.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η λειτουργία του λωβοκομείου, για τους πάσχοντες από την ιερά νόσον⁵⁰, τη λέπρα. Από το Τυπικό προκύπτει ότι το λεπροκομείο λειτουργούσε με τέτοιο τρόπο, ώστε να εμποδιστεί η μόλυνση και η μετάδοση της νόσου, καθώς δεν επαρκούσαν τα άλλα ιδρύματα, όπως του Ζωτικού. Ήταν συνδεδεμένο με το νοσοκομείο του Παντοκράτορα και σε εμφάνιση οξείας νόσου, το νοσοκομείο έστελνε γιατρό και κανόνιζε τη μεταφορά του ασθενούς στο λωβοκομείο. Υπήρχε ιδιαίτερη φροντίδα και προσοχή στους λεπρούς και ονομάστηκε ιερά νόσος αποδεικνύοντας την πολιτική φιλανθρωπίας και αγάπης γι' αυτούς.²⁰

Στο Τυπικό αναφέρεται και κτιριακή υποδομή για τη λειτουργία εξωτερικών ιατρείων με τέσσερις γιατρούς, που εξυπηρετούσε πολλούς ασθενείς προς περίθαλψη. Ο Ιωάννης ο Β' Κομνηνός υποχρέωνε τους γιατρούς, τους νοσοκόμους και όλο το προσωπικό να επιδεικνύουν την ίδια φροντίδα και επιμέλεια και στους εξωτερικούς ασθενείς και να εκτελούν το καθήκον τους σα να υπηρετούσαν τον Θεό⁷¹.

⁷⁰ Gautier, P. (1974). *Le typicon du Christ Sauveur Pantocrator*. Revue des Etudes Byzantines (REB), 32, 84.2 (1176-1323).

⁷¹ Gautier, P. (1974). *Le typicon du Christ Sauveur Pantocrator*. Revue des Etudes Byzantines (REB), 32, 84.2 (947-954).

Για την ταφή των νεκρών υπήρχε ένα νεκροταφείο που ανήκε στο μοναστήρι του Μεδικαρίου, ένα μετόχι του Παντοκράτορα, που βρισκόταν απέναντι από την Πόλη στην άλλη πλευρά του Κερατίου κόλπου. Ο χώρος ήταν περιφραγμένος και εκεί υπήρχαν τέσσερις άνδρες και ένας ιερέας υπεύθυνοι για τις νεκρώσιμες ακολουθίες.

Ανάμεσα στα ιδρύματα του Παντοκράτορα υπήρχε και μια ιατρική σχολή και ένα μαυσωλείο για την ταφή των αυτοκρατόρων. Για να είναι σε θέση το συγκρότημα αυτό να ανταπεξέρθει στο πολύπλευρο έργο του, ο ιδρυτής του το προίκισε πλουσιοπάροχα.

Εντυπωσιασμένοι από το Τυπικό της μονής του Παντοκράτορος και από παρόμοιες άλλες περιγραφές βυζαντινών ξενώνων, καθώς και από πλήθος άλλων πηγών, οι ιστορικοί, όπως ο Γκέοργκ Σράιμπερ, Αλεξάντερ Φίλιπσμπορν, Χέρμπερτ Χούγκερ, Χάνς Γκέοργκ Μπεκ και ο Δημήτριος Κωνσταντέλος, αναγνώρισαν την ανωτερότητα των νοσοκομείων του Βυζαντίου έναντι οποιουδήποτε ιδρύματος περιθάλψεως που διέθετε η Λατινική δύση.⁵

2.5. Νοσοκομειακή περίθαλψη από τις βυζαντινές μονές

Ο Βυζαντινός μοναχισμός δεν στάθηκε αδιάφορος στα κοινωνικά προβλήματα της εποχής. Αντιθέτως διαπνεόμενοι από το χριστιανικό πνεύμα της αγάπης και της φιλανθρωπίας, οι μοναχοί επιδόθηκαν σε φιλανθρωπικές ενέργειες και πράξεις, όχι μόνο περιθάλποντας ασθενείς, αλλά αγωνιζόμενοι να καλυτερέψουν τις συνθήκες διαβίωσης αυτών.

Δεδομένου ότι ο μοναχικός βίος διεξαγόταν υπό τη μορφή μίας υψηλά οργανωμένης και ενωμένης κοινότητας, στον κοινοβιακό αυτό βίο, η ιατρική περίθαλψη επιτυγχανόταν μέσα από δύο βασικές μορφές : ιατρεία φροντίδας εσωτερικών ασθενών και περίθαλψη εξωτερικών ασθενών σε ατομικά κελιά. Το ιατρείο, *infirmarium* (νοσοκομείο) συγκαταλέγεται μεταξύ των πιο καινοτόμων και ξεχωριστών στοιχείων της κοινοβιακής μοναστικής ιατρικής. Πρακτικά ανόμοιο προς κάθε άλλο τύπο αρχαίας ιατρικής περίθαλψης, η μοναστική ιατρική προσέφερε ιατρική φροντίδα ασθενών υπό την επίβλεψη εκπαιδευμένων παρόχων υγείας, συμπεριλαμβανομένου νοσηλευτικού προσωπικού και ιατρών.⁷²

Οι Βυζαντινές μονές διέθεταν νοσοκομεία τα οποία παρείχαν νοσοκομειακή περίθαλψη όχι μόνο στους μοναχούς αλλά και στους λαϊκούς, τους ξένους προσκυνητές και στους ταξιδιώτες,. Οι μοναχοί όφειλαν να είναι φιλόθεοι, φιλόπτωχοι και φιλόανθρωποι. Η πρώτη ένδειξη φιλανθρωπίας ενός μοναχού προς τους ενδεείς ήταν το μοίρασμα της περιουσίας του ή η διάθεση αυτής σε εκκλησίες ή φιλανθρωπικά ιδρύματα.

Από τις πληροφορίες που αντλούμε από τα τυπικά των μονών , τα οποία είτε αντέγραφαν το ένα το άλλο ή είχε ορισθεί μια κοινή γραμμή⁷⁰, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι στερεότυπος κανόνας πολλών μοναστηριών ήταν η τακτική προσφορά ελεημοσύνης και φιλοξενίας στους πτωχούς. Τα τυπικά των μονών έδιναν ιδιαίτερη έμφαση στους κανονισμούς ως προς την άσκηση φιλανθρωπίας.⁷³ Σύμφωνα με τα Τυπικά, λοιπόν, και καθώς ο αριθμός των πτωχών ήταν μεγάλος, κάθε μέρα ένας μοναχός αναλάμβανε το διακόνημα να μοιράσει τα αναγκαία προς τους πτωχούς. Μοναστηριακοί κανόνες όριζαν επίσης ότι έπρεπε να διανέμεται

⁷² Crislip, A. T. (2005). *From Monastery to Hospital. The University of Michigan Press*, p.9-10.

⁷³ Χριστοφιλοπούλου, Α. (2004). Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1204. Κράτος Διοίκηση Οικονομία Κοινωνία, Αθήνα σ. 457-458.

φαγητό καθημερινά στην πύλη του μοναστηριού και ότι οι πόρτες της μονής έπρεπε να είναι πάντα ανοιχτές στους πάσχοντες.

Ένα πρόβλημα που ήδη από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο απασχόλησε τους Πατέρες της Εκκλησίας ήταν η δυνατότητα επίτευξης απερίσπαστης προσευχής, μόνωσης και περιουλλογής, παράλληλα με τη θεραπεία ασθενών, μοναχών αλλά και λαϊκών και η αντιμετώπιση παρόμοιων εγκόσμιων περισπασμών.⁵³ Ωστόσο μεγάλοι πατέρες, όπως ο Μ. Βασίλειος τον Δ΄ αιώνα, ο όσιος Θεοδόσιος ο Κοινοβιάρχης τον Ε΄ – αρχές του Στ΄ αιώνα και ο αναμορφωτής του κοινοβιακού μοναχισμού Θεόδωρος Στουδίτης τον Θ΄ αιώνα, θεωρούσαν την ανακούφιση των πασχόντων βασικό τους καθήκον ,και ότι οι μοναχοί παράλληλα με την προσευχή έπρεπε να επιτελούν έργα φιλανθρωπίας.

Ήδη από την εποχή του Μ. Αντωνίου, του Παχωμίου, του Ευσταθίου Σεβαστείας και του Μ. Βασιλείου, οι ηγέτες του Ανατολικού μοναχισμού, των μοναστικών κοινοτήτων αλλά και μεμονωμένοι μοναχοί έκαναν σημαντικές προσπάθειες για την βελτίωση των κοινωνικών συνθηκών. Ο Μ. Βασίλειος, έγραψε αρκετούς Κανόνες που μαρτυρούν τον παγκόσμιο χαρακτήρα του χριστιανικού μοναχισμού. Μαζί με τη ζωή της προσευχής και της πνευματικής καλλιέργειας, ο Μ. Βασίλειος τόνισε την ανάγκη εργασίας καθώς και τις κοινωνικές υποχρεώσεις των μοναστικών κοινοτήτων.⁴¹

Οι μοναχοί συμμετείχαν στους Βυζαντινούς ξενώνες κατά δύο τρόπους. Από τη μια πλευρά, εργάζονταν σε αυτούς ως ιατροί ή νοσηλευτές, όπως συνέβαινε στα νοσοκομεία του Χρυσοστόμου στην Κωνσταντινούπολη κι

από την άλλη, ενίσχυαν απλώς τους ξενώνες με ορισμένα έσοδα και επέβλεπαν τα οικονομικά.⁷⁴

Ένα, λοιπόν, από τα πιο σημαντικά καθήκοντα των μοναχών ήταν η περιθαλψη των ασθενών. «Πορεύσου προς τους ασθενείς...»⁷⁵ προτρέπει τους μοναχούς ο Μ. Αντώνιος, ενώ ο Παχώμιος παραγγέλλει «Φρόντιζε των ασθενών ως εαυτού...». Σύμφωνα με τις υποθήκες των μεγάλων πατέρων, οι μονάχοι θεώρησαν ως κύριο έργο της ζωής τους τη φροντίδα των ασθενών. Ο Θεόδωρος Στουδίτης παρέχει οδηγίες στους νοσοκόμους μοναχούς ενώ ορίζει ποινές για τυχόν παραλείψεις στο έργο τους⁷⁶.

Οδηγίες προς τους μοναχούς για τη φροντίδα και την περιποίηση των ασθενών παρέχει και ο Μ. Βασίλειος.⁴⁴ Ο Μ. Βασίλειος, ο πιο σπουδαίος μεταρρυθμιστής του κοινοβιακού μοναχισμού, θέσπισε ότι ο μοναχισμός δεν πρέπει να πορεύεται χωριστά από τις ανάγκες της ανθρώπινης κοινωνίας και ότι η φιλανθρωπία πρέπει να αποτελεί βασικό στοιχείο στη ζωή του μοναχού.⁴⁴

Η παροχή νοσοκομειακής περίθαλψης από τους μοναχούς στα μοναστήρια αποτέλεσε απaráβατη παράδοση κατά τη διάρκεια των αιώνων. Έτσι, διαπνεόμενα από το ίδιο πνεύμα με την πάροδο του χρόνου, αποτέλεσαν μόνιμα πλέον κέντρα συστηματικής περίθαλψης των ασθενών.

Τα μοναστικά ιατρεία δεν ήταν το μόνο θρησκευτικό πλαίσιο στο οποίο γεννήθηκε το νοσοκομείο. Τα ιερά αυτά θεραπευτήρια συνήθως παρείχαν ιατρική περίθαλψη είτε επί τόπου ή πλησίον αυτών. Ο Miller έχει πειστικά υποστηρίξει ότι οι ξενώνες ήταν όντως νοσοκομεία και όχι απλά γηροκο-

⁷⁴ Morris, R. (1995). *Monks and laymen in Byzantium, 843 – 1118*. Cambridge University Press.

⁷⁵ Πετρακάκος, Δ. (1907). Οι μοναχικοί θεσμοί εν τη Ορθοδόξω Ανατολική Εκκλησία, Τόμος Α', σ.41.

⁷⁶ Στουδίτου Θεοδώρου Migne pg 99 (903-1824)

μεία.² Στόχευαν στην παροχή ιατρικής φροντίδας με την ελπίδα της θεραπείας. Αυτά τα φιλανθρωπικά ιδρύματα είτε προσαρτημένα είτε ως τμήματα των μονών ήταν πάντα και θρησκευτικά ιδρύματα, επενδυμένα με θρησκευτικές υποχρεώσεις και αντικατόπτριζαν θρησκευτικές αξίες.⁷⁷

Αξιόπιστες μαρτυρίες των πηγών οδηγούν με βεβαιότητα στο συμπέρασμα ότι η φιλανθρωπική δράση, η περίθαλψη των ασθενών από τους μοναχούς και τα μοναστήρια ήταν καθολική κατά τον Δ', Ε' και Στ' αιώνα. Επίσης τα νοσοκομεία που λειτούργησαν κατά την Βυζαντινή περίοδο ήταν προσαρτημένα σε μονές και το προσωπικό επιστημονικό και βοηθητικό απαρτίζονταν από μοναχούς.

'Ετσι τον Ε' αιώνα, αξιόλογη δράση επέδειξε ο Θεοδόσιος Κοινοβιάρχης στην Παλαιστίνη, ο οποίος ίδρυσε νοσοκομεία για μοναχούς, λαϊκούς και άπορους ασθενείς. Στο Βίο του διαφαίνεται η οργάνωση των κοινοβίων με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορούν οι μοναχοί με τα προϊόντα της εργασίας τους και τις δωρεές των χριστιανών να ασκούν τη φιλανθρωπία σε ευρεία κλίμακα. Σε όλους τους ασθενείς ο Θεοδόσιος επέδειξε προσωπική φροντίδα και μέριμνα. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι ξενώνες που είχε ιδρύσει κατά τη διάρκεια ενός λιμού, υπήρξαν τα μοναδικά κέντρα ανακουφίσεως και περίθαλψης ασθενών.

Τον ίδιο αιώνα, σύμφωνα με το βιογράφο Κύριλλο Σκυθοπολίτη παρόμοια δράση ανέπτυξε στην Παλαιστίνη, και ο μεγάλος διοργανωτής του λαυριωτικού βίου, Σάββας (531 μ.Χ.), ιδρύοντας σε κάθε ένα από τα επτά μοναστήρια που οργάνωσε, ξενοδοχείο και νοσοκομείο για τους μοναχούς και λαϊκούς⁷⁸.

⁷⁷ Krueger, D. (2010). *Healing and the Scope of Religion in Byzantium*, Holy Cross Orthodox Press, p.125.

⁷⁸ Σκυθοπολίτης Κύριλλος (1939) Εκδόσεις Swartz Liepzig 49:2 σελ 85-200

Ο Μ. Βασίλειος και ο άγιος Γρηγόριος ο Θεολόγος μέσα από τους λόγους και τις επιστολές που συνέταξαν, συνιστούσαν φιλανθρωπική δράση και ενεργό συμμετοχή στην κοινωνική ζωή. Ο Βασίλειος όπως είδαμε ίδρυσε πολλά ιδρύματα με γνωστότερο το πτωχοκομείο «Βασιλειάδα». Μετά το θάνατο του Βασιλείου, το 379 μ.Χ., οι μοναχοί εξακολουθούσαν να εργάζονται ως νοσηλευτές στα νοσοκομεία της Κωνσταντινουπόλεως υπό την επίβλεψη του επισκόπου Ιωάννου του Χρυσοστόμου.²

Κατά το βιογράφο του Παλλάδιο, ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος όταν ανήλθε στον επισκοπικό θρόνο της πρωτεύουσας προώθησε ενεργά τα νοσοκομεία⁷⁹. Χρηματοδότησε την ανανέωση ενός υπάρχοντος νοσοκομείου, ενώ έχτισε νέα προκειμένου να ανταποκριθεί στις αυξημένες ανάγκες νοσοκομειακής περίθαλψης. Κατά τον 5^ο αιώνα οι μοναχοί επέβλεπαν ή εργάζονταν σε πολλά φιλανθρωπικά ιδρύματα των Χριστιανικών εκκλησιών στις Ανατολικές επαρχίες.

Ο επίσκοπος Ραββουλάς της Έδεσσας βρήκε ευσεβείς ασκητές για να φροντίσουν τους ασθενείς στο νοσοκομείο που άνοιξε⁸⁰. Ο ιερέας Μαρκιανός ίδρυσε, τον Ξενώνα της Ειρήνης στο Πέραμα σε συνδυασμό με την εκκλησία της Αγίας Ειρήνης.

Αν και οι αυστηρά κοινοβιακές ομάδες αποσκοπούσαν αρχικώς στο πρωταρχικό μοναστικό ιδεώδες της καθαρής θεωρίας, δεν εγκατέλειψαν τους ξενώνες· στην πραγματικότητα, οι πιο σημαντικοί ηγέτες των ενσωμάτωσαν τα δημόσια νοσοκομεία στον ιστό της μοναστηριακής ζωής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το Μοναστήρι των Ακοιμήτων στο Ειρηναίον, όπου ενώ οι μοναχοί ακολουθούσαν αυστηρό ασκητικό βίο, με προσή-

⁷⁹ Παλλάδιος «Διάλογος προς Θεόδωρον, περί Βίου και πολιτείας του μακαρίου Ιωάννου Επισκόπου Κων/πόλεως του Χρυσοστόμου» pg 47 (5-87)

⁸⁰ Dols MW (1987) The Origin of Islamic Hospital : Myths and Reality vol 61 (367-390)

λωση στην προσευχή, ήδη από τα μέσα του Ε' αιώνα περιελάμβανε νοσοκομείο για ασθενείς εκτός μονής.

Ο όσιος Θεόδωρος ο Στουδίτης στις αρχές του Θ' αιώνα στηριζόμενος στις διδαχές του Μ.Βασιλείου αναζωογόνησε την κοινοβιακή ζωή, θεωρώντας την πρακτική της φιλανθρωπίας, ως το πιο ουσιώδες τμήμα του μοναχικού βίου. Ο Θεόδωρος συνέθεσε ακόμη και διδακτικά ποιήματα για να ευαισθητοποιήσει τους υπεύθυνους των νοσοκομείων και των ξενοδοχείων που ήταν προσαρτημένα στα μοναστήρια⁸¹.

Εκτός από αυτά τα σύντομα ποιήματα δεν έχουμε καμία μαρτυρία σχετική με τα νοσοκομεία ή νοσηλευτήρια που ίδρυσε ή αναμόρφωσε ο Θεόδωρος Στουδίτης.²

Οι γνώσεις μας για τα νοσοκομεία από τον Ζ' έως και τον Ια' αιώνα είναι πολύ περιορισμένες, ενώ οι πηγές δίνουν πιο συγκεκριμένες πληροφορίες για τα νοσοκομεία κατά τον Ιβ' και Ιγ' αιώνα. Ο όσιος Αθανάσιος ο Αθωνίτης, ιδρυτής της Μεγίστης Λαύρας (961-963) στην «Υποτύπωσιν» δήλωσε ότι κατά αναλογία της εκάστου ασθένειας «οφείλομεν αυτούς θεραπεύειν και παραμυθείσθαι»⁵³. Στη μεγάλη κοινοβιακή μονή που ίδρυσε μεταξύ των άλλων οικοδομημάτων συμπεριέλαβε νοσοκομείο, ξενοδοχείο και λουτρό, όχι μόνο για τους ασθενείς μοναχούς, αλλά και για λαϊκούς. Παρείχε ιδιαίτερη διαίτα και κατάλυση οίνου κατά τη Μεγάλη Σαρακοστή. Είχε ορίσει επίσης νοσοκόμο έναν από τους έγκριτους μοναχούς, καθώς και βοηθούς. Όταν μία περίπτωση ήταν ανίατη όλη η αδελφότητα προσευχόταν για την ψυχική σωτηρία και λύτρωση του ασθενούς⁸².

Στα μέσα του Ια' αιώνα, ο Τιμόθεος, ηγούμενος της μονής της Θεοτόκου Ευεργέτιδος, επέδειξε ιδιαίτερη φροντίδα και μέριμνα για τους ασθενείς μοναχούς και λαϊκούς όπως αναφέρεται στο Τυπικό της μονής. Ένα από

⁸¹ Στουδίτης Θεόδωρος, Ίαμβοι εις διάφορας υποθέσεις Migne pg. 99 (1792A9-B7)

⁸² Vita Athanasi Athonitae (1906) Petit L. An Ball 25 (12-87)

τα κελιά της μονής μετατράπηκε σε νοσοκομείο με οκτώ κλίνες, καθώς και άρουλα για την παρασκευή του φαγητού. Τους ασθενείς φρόντιζαν δύο υπηρέτες, ενώ πιθανόν υπήρχε και γιατρός λαϊκός, αμειβόμενος από τη μονή. Οι λαϊκοί και οι ξένοι έβρισκαν καταφύγιο και ανάπαυση στο ξενοδοχείο^{83,67}.

Το Τυπικό της αυτοδέσποτης μονής της Θεοτόκου Κεχαριτωμένης της Κωνσταντινουπόλεως, που ιδρύθηκε από την αυτοκράτειρα Ειρήνη Δούκαινα, σύζυγο του Αλέξιου Κομνηνού, στις αρχές του Ιβ' αιώνα, αναφέρει ότι οριζόταν ιδιαίτερο κελί για την περίθαλψη των άρρωστων μοναχών, ενώ υπεύθυνη για την αγορά του απαραίτητου ιατροφαρμακευτικού υλικού ήταν η ηγουμένη. Επίσης, υπήρχε λουτρό για να λούζονται οι ασθενείς, εφόσον το όριζε η θεραπεία τους. Αν και το μοναστήρι ήταν άβατο στους άνδρες, η είσοδος επιτρεπόταν μόνο στο γιατρό που ήταν ή ευνούχος ή ηλικιωμένος. Η μονή δε διέθετε ξενοδοχείο για τις ξένες κοσμικές επισκέπτριες αλλά φιλοξενούνταν στο αρχονταρίκι κοντά στον πυλώνα του μοναστηριού, χωρίς να γνωρίζουμε αν εκεί αναπαύονταν οι κοσμικές γυναίκες^{84,67}.

Το 1112 μ.Χ., σε μια άλλη αυτοδέσποτη μονή, αυτή του Τιμίου Προδρόμου Μοναχείου ή του Φοβερού, σύμφωνα με το Τυπικό της προβλεπόταν η παροχή νοσοκομειακής περίθαλψης τόσο στους ασθενείς μοναχούς όσο και σε λαϊκούς. Για τον λόγο αυτό οριζόταν η μετατροπή ενός κελιού σε νοσοκομείο με τέσσερις κλίνες για την περίθαλψη των ασθενών. Ο ηγούμενος όφειλε να επισκέπτεται τους άρρωστους μοναχούς και να μεριμνά για την πλήρη αποθεραπεία τους. Όσον αφορά στους ξένους λαϊκούς, υπήρχε η δυνατότητα να αναπαυθούν στη μονή και να τύχουν από τη μοναχική αδελφότητα περίθαλψη και φροντίδα.

⁸³ Gautier P. (1982) Le typikon du Theotokos Evergetis REB 40 (σελ 80)

⁸⁴ Gautier P. (1985) Le typikon de la Theotokos Kecharitomene REB 43 (5 – 165)

Κατά το β' μισό του Ιβ' αιώνα, η κοινοβιακή μονή του Αγίου Μάμαντος στην Κωνσταντινούπολη όπως διαφαίνεται στο Τυπικό της ήταν ικανή να παρέχει νοσοκομειακή φροντίδα στους ασθενείς μοναχούς. Η μονή φρόντιζε ώστε οι συνθήκες διαβίωσης τους να είναι καλύτερες με τις κατάλληλες παροχές. Για τους κοσμικούς ασθενείς δεν υπήρχε ξενώνας (νοσοκομείο), καθώς κοντά στη μονή υπήρχαν άλλοι δύο ξενώνες. Ο ηγούμενος φρόντιζε για την επίσκεψη γιατρού από τις γειτονικές μονές για την περιθαλψη των ασθενών μοναχών, αν αυτό όμως ήταν αδύνατο, μετέφεραν τους ασθενείς στους δύο κοντινούς ξενώνες για ανάρρωση⁸⁵.

Ανάλογη φροντίδα παρείχαν στους ασθενείς μοναχούς και λαϊκούς και οι επαρχιακές μονές. Έτσι η κοινοβιακή μονή της Θεοτόκου της Πετριτζιώτισσης που ιδρύθηκε το 1083 μ.Χ. από το Γρηγόριο Πακουριανό, εκτός από τους αρρώστους μοναχούς, φρόντιζε και για τους ασθενείς κοσμικούς επισκέπτες. Η μοναστική αιδεφότητα έπρεπε να τους παρέχει την κατάλληλη φροντίδα μέχρι να απαλλαγούν πλήρως από την ασθένεια τους, οπότε και μπορούσαν να αναχωρήσουν για το προορισμό τους. Η μονή διέθετε και τρία ξενοδοχεία, του Στενιμάχου, του Μαρμαρίου, του Αγίου Νικολάου, στα οποία έβρισκαν ανάπαυση για τρεις μέρες ασθενείς, οδοιπόροι και ταξιδιώτες.^{86,67}

Σύμφωνα με το Τυπικό της κοινοβιακής μονής της Θεομήτορος Κοσμοσωτείρας στη Βήρα (Φέρρες), που ίδρυσε το 1151-52 μ.Χ. ο Ισαάκιος Κομνηνός, το νοσοκομείο που είχε ανεγερθεί στον κυρίως περίβολο του μοναστηριού, είχε δυναμικότητα 36 κλινών. Τόσο οι κοσμικοί όσο και οι άρρωστοι μονα-

⁸⁵ Ευστρατιάδου Σ. (1928) Τυπικό της Μονής Μεγαλομάρτυρος Μάμαντος, Ελληνικά Τόμος 1^{ος} Αθήνα

⁸⁶ Gautier P. (1954) Le typikon du Sabaste Gregoire Pakourianos REB 32 (5 – 145)

χοί είχαν καλύτερη διατροφή και μπορούσαν να λούζονται όποτε ήθελαν στο λουτρό της μονής.⁸⁷

Η συντήρηση της μονής ήταν ευθύνη της Κοσμοσωτείρας. Οκτώ ή δέκα μοναχοί φρόντιζαν τους λαϊκούς ασθενείς και οι οποίοι έπρεπε να τηρούν βασικούς κανόνες υγιεινής, όπως να αλλάζουν τακτικά τα ρούχα τους. Παράλληλα, προσλαμβάνονταν ένας γιατρός που όφειλε να διαμένει εκεί μόνιμα για τη θεραπεία όλων των ασθενών.⁸⁵

Οι βυζαντινές μονές, ανάλογα με τη δυνατότητες που διέθεταν, παρείχαν την ανάλογη νοσοκομειακή περίθαλψη, τόσο στους μοναχούς όσο και στους κοσμικούς ασθενείς. Όλα τα μοναστήρια δε διέθεταν ξενώνα (νοσοκομείο) για την περίθαλψη των λαϊκών ασθενών, των ταξιδιωτών και οδοιπόρων, τουλάχιστον οι μικρές κοινοβιακές μονές. Τα μεγάλα και πολυπρόσωπα μοναστήρια συντηρούσαν ξενώνες ή ξενοδοχεία και αυτά βρισκόνταν εκτός των τειχών της μονής.

Την περίθαλψη και φροντίδα των κοσμικών ασθενών παρείχαν ή οι ίδιοι οι μοναχοί ή μισθοδοτούμενο από τη μονή βοηθητικό προσωπικό. Οι γιατροί που παρακολουθούσαν τους ασθενείς μοναχούς και κοσμικούς ήταν ιδιώτες λαϊκοί που προσλάμβανε η μονή, με την υποχρέωση αυτών είτε να μένουν μόνιμα στη μονή είτε να την επισκέπτονται καθημερινά. Η δυναμικότητα σε κλίνες των νοσοκομείων και των ξενώνων ποικίλλει ανάλογα με τις ανάγκες που υπήρχαν και τις δυνατότητες που είχε η κάθε μονή.

Όσον αφορά στη θεραπευτική αγωγή, πέρα από την εκ Θεού βοήθεια, που επιτυγχανόταν μέσω της συμμετοχής – έστω και νοερής – στις διάφορες ακολουθίες, ή τα φάρμακα και άλλα ιατρικά είδη, για τα οποία δεν παρέ-

⁸⁷ Παπάζογλου, Γ. Κ., Εισήγηση – Διάλεξη, 6^ο Παγκόσμιο Συνέδριο Θρακών, με θέμα «Η Μονή της Κοσμοσωτείρας, η κτηματική και άλλη περιουσία της».

χονται λεπτομέρειες, δίνονταν βαρύτητα στην καλύτερη και κατάλληλη διατροφή.⁵³

Οι βυζαντινές μονές και οι μοναχοί θα συνεχίσουν να προσφέρουν την απαραίτητη νοσοκομειακή περίθαλψη σε όλους τους ασθενείς μοναχούς και κοσμικούς. Στην εποχή, ωστόσο, των Παλαιολόγων(13^{ος} – 15^{ος} αιώνας) θα περιορισθεί σημαντικά λόγω των οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν οι μονές, αλλά και το Βυζαντινό Κράτος.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από την μελέτη των παραπάνω κεφαλαίων και τις πληροφορίες που προέκυψαν μέσα από τις πηγές και τις μαρτυρίες, καθώς και τη σχετική βιβλιογραφία για την οργάνωση και τη λειτουργία των νοσοκομειακών ιδρυμάτων και των συναφών ευαγών ιδρυμάτων μπορεί να καταλήξει κανείς σε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα

Η πολιτική θεωρία των Βυζαντινών για το «φιλόανθρωπον» του αυτοκράτορα και το νοσοκομείο για τους πάσχοντες, ως πρώτιστο καθήκον της Βυζαντινής εκκλησίας και του μοναστικού βίου μέσα από το πρίσμα της χριστιανικής αγάπης, ελεημοσύνης και πρόνοιας, αποτελούν το ιδεολογικό πλαίσιο της οργάνωσης και λειτουργίας των βυζαντινών νοσοκομείων.

Οι πηγές που αφορούν τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο παρέχουν πληροφορίες για τη δημιουργία πλήθους νοσηλευτικών ιδρυμάτων κατά τη διάρκεια της βυζαντινής χιλιετηρίδας. Σε αυτές τις πληροφορίες τονίζεται ότι η δημιουργία των νοσοκομείων αποτελούσε κύριο καθήκον και μέλη-

μα των αυτοκρατόρων, των εκκλησιαστικών λειτουργών, μοναχών και λαϊκών.

Ο βασικός στόχος της δημιουργίας και λειτουργίας των νοσοκομειακών ιδρυμάτων ήταν ο άνθρωπος στα πλαίσια της θεραπείας σωματικών και ψυχικών πόνων, καθώς και η αποκατάσταση μιας καλύτερης ποιότητας ζωής. Η ανακούφιση των πόνων, η επούλωση των τραυμάτων, η θεραπεία των ασθενών, η φροντίδα των ηλικιωμένων, των ορφανών, των λεπρών αποτέλεσαν την κινητήριο δύναμη για τη βυζαντινή κοινωνία, την Πολιτεία, το Μοναχισμό αλλά πρωτίστως αυτών, την Εκκλησία μέσα από τις διδαχές των Πατέρων της Εκκλησίας ώστε να επιδοθούν σε φιλανθρωπικές ενέργειες και πράξεις όπως ο Θεός μεριμνά για αυτούς.

Τα ευαγή ιδρύματα δημόσια, εκκλησιαστικά, μοναστικά και ιδιωτικά λειτουργούν σε όλα τα σημεία της αυτοκρατορίας τόσο στις πόλεις όσο και στις επαρχίες, κυρίως όμως στις μονές. Η δυναμικότητα, δε, του κάθε ιδρύματος εξαρτάται από τις ανάγκες τις οποίες καλείτο αυτό να καλύψει.

Τα ιδρύματα αυτά συνήθως συντηρούνταν από κρατικές ή εκκλησιαστικές επιχορηγήσεις. Ενίοτε, λάμβαναν δωρεές σε χρήματα ή ακίνητα από αυτοκράτορες, μοναχούς αλλά και ιδιώτες που διέθεταν την προσωπική τους περιουσία. Ωστόσο η ιδιωτική πρωτοβουλία ενεργούσε ανεξάρτητα από τους εκκλησιαστικούς ή κρατικούς παράγοντες. Οι διακονίες είναι περισσότερο συνδεδεμένες με τις πόλεις και την εκκλησία παρά με τις μονές.

Οι όροι *ξενών* και *νοσοκομείο* χρησιμοποιούνται αδιακρίτως για να υποδηλώσουν κατάλυμα για ξένους ή νοσοκομείο. Οι διευθυντές αυτών κατείχαν συνήθως κάποιο εκκλησιαστικό αξίωμα. Τα πτωχεία και τα γηροκομεία συντηρούν φτωχούς, γέροντες αλλά και ανίατους αρρώστους όπως λεπρούς. Αξίζει, να σημειωθεί, η ύπαρξη λουτρών αποκλειστικά για λεπρούς.

Όλη η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία και ειδικά η Κωνσταντινούπολη έφερε τη φήμη μια φιλόξενης πόλης για βυζαντινούς και μη πολίτες. Ακόμη και με την αποδυνάμωση της αυτοκρατορικής πρωτεύουσας και την κοινωνική αποδιοργάνωση του βυζαντινού κράτους η πρόνοια, η μέριμνα και η περίθαλψη των πτωχών, των πασχόντων και των ξένων συνεχίστηκαν, ενώ η φιλανθρωπία διατηρούσε εξέχουσα θέση στην κοινωνία και στον πολιτισμό του Βυζαντίου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγγελίδη, Χ. (2007). «Η διαδρομή της περιθαλψης στο Βυζάντιο» . Αρχαιολογία και Τέχνες,103,14-19
- Αμάντου, Κ. (1923). Η ελληνική φιλανθρωπία κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους, τόμ. 35, σ.σ 133.
- Αρβελέρ, Ε. (1997). Μοντερνισμός και Βυζάντιο. Εκδόσεις Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα.
- Γιαπιτζάκης, Χ., Μπαρτσακούλια, Μ., & Πατρινός, Γ. Π. (2013). Ιπποκράτης, ο πατέρας της κλινικής Ιατρικής και Ασκληπιάδης, ο πατέρας της μοριακής Ιατρικής. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής*, 30 (1), 88 – 96.
- Γρηγορίου Θεολόγου, «Εις τον Μέγαν Βασίλειον Επίσκοπον Καππαδοκίας Επιτάφιος», PG, 36, 577C.
- Ευσέβιος Καισαρείας. *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 10,5,1-14 (PG20,88εξ.)
- Ευστρατιάδου Σ. (1928) Τυπικό της Μονής Μεγαλομάρτυρος Μάμαντος , Ελληνικά Τόμος 1^{ος} Αθήνα
- Ευτυχιάδης Α (1983) «Εισαγωγή εις την Βυζαντινή Θεραπευτική» Αθήνα σελ 17-20
- Θεοδώρου, Α. (2012). Η ελληνική χειρουργική κατά την κλασσική και ύστερη αρχαιότητα.

- Θεοχαράκης, Ν., Μαυρέας, Β., Δαμίγος, Δ., Ευτυχιαδης, Α., & Γερουλάνος, Σ. (2003). Νομικές ρυθμίσεις για την ψυχοκοινωνική αποκατάσταση των ασθενών στο Βυζάντιο. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 20, 5, 551 – 555.
- Καλαντζής, Γ., & Λασκαράτος, Ι. (2003). Τα Ασκληπιεία ως Νοσηλευτήρια. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 20 (1), 67 – 75.
- Κουρκουτά, Α. (1990). Η νοσηλευτική στο Βυζάντιο. Ανακτήθηκε από την ιστοσελίδα <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/2669#page/8/mode/2up>.
- Rumciman, S. (1993). Βυζαντινός Πολιτισμός. Εκδόσεις Ερμείας, Αθήνα.
- Κωνσταντέλλος, Δ. Ι. (1983). Βυζαντινή Φιλανθρωπία και Κοινωνική Πρόνοια, Εκδόσεις Φως, Αθήνα.
- Κωνσταντέλος, Δ.Ι., (1994). *Πενία, Κοινωνία και Φιλανθρωπία στον μεταγενέστερο μεσαιωνικόν Ελληνικό κόσμο*, σελ. 82-83, 113-114, 139-140.
- Λασκαράτος, Ι. (2003). *Ιστορία της Ιατρικής. Τόμος Ι*. Εκδόσεις Πασχαλίδη, Αθήνα.
- Ματσάγγας, Α. (1984). «*Η οργάνωση και λειτουργία των Βυζαντινών νοσοκομείων και ιδιαίτερα της Μονής Παντοκράτωρος*». Διδακτορική Διατριβή, Ιατρική Αθηνών.
- Μ.Βασιλείου, *Επιστολές* (1966). Saint Basil Lettres, Επιστολή 94, Προς Ηλίαν, Τομ. 1-3.
- Μ.Βασιλείου, *Όροι κατ'επιτομήν*, MIGNE, 1184B, σ. 31.
- Μέντζου, Κ. (1975). *Συμβολαί εις την μελέτην του οικονομικού και κοινωνικού βίου της πρώιμου βυζαντινής περιόδου*, Αθήνα, σ. 32 – 45, 200.
- Μέντζου-Μειμάρη, Κ. (1982). *Επαρχιακά ευαγή ιδρύματα, Βυζαντινά*, Τομ.11ος, σ.249-251
- Μεντής, Α. Φ., & Καραρίζου, Ε. (2011). Η διαλεκτική μεταξύ Ιατρικής και Θαυμάτων στην Ανατολική Χριστιανική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. *Αρχαία Ελληνικής Ιατρικής*, 28, 4, 561 – 568.

- Μουτζάλη, Α. (1990). *Νοσοκομεία και Κοινωφελή ιδρύματα στο Βυζάντιο, Βυζαντινά Μελετάι, Τόμος Β΄, σ.232.*
- Μουτζάλη, Α.. (2007). Περίθαλψη ασθενών στο Βυζάντιο. *Αρχαιολογία και Τέχνες, 103.σ10-13*
- Μπουρδάρα Κ. (1989) «Η άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος απο τη γυναίκα στο Βυζάντιο και η νομική της κατοχύρωση» Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου «Η καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο» Αθήνα σελ 121-134
- Νάστα, Μ. (2008). Η άσκηση της ιατρικής κατά τη βυζαντινή περιοδο-αντιμετώπιση των κακώσεων των μαλακών και σκληρών ιστών. Ανακτημένο από την ιστοσελίδα
<http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/21109#page/64/mode/2up>
- Ορλάνδος, Α. (1941). *Η αναπαράστασις του ξενώνος της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του Παντοκράτορος, Ε.Ε.Β.Σ. 16, σ. 198-207.*
- Παλλάδιος «Διάλογος προς Θεόδωρον , περί Βίου και πολιτείας του μακαρίου Ιωάννου Επισκόπου Κων/πόλεως του Χρυσοστόμου» pg 47 (5-87)
- Παπαδόπουλος, Σ. Γ. (2008). *Η ζωή ενός μεγάλου. Βασίλειος Καισαρείας.* Εκδόσεις Αποστολική Διακονία, Αθήνα.
- Παπαδόπουλος, Χ. (1921). *Αί διατάξεις του Αγίου Σάββα.* Εκκλησιαστικός Φάρος. Κ΄, σελίδες 141-144.
- Παπαζογλου, Γ. Κ., Εισήγηση – Διάλεξη , 6^ο Παγκόσμιο Συνέδριο Θρακών, με θέμα «Η Μονή της Κοσμοσωτείρας, η κτηματική και άλλη παρουσία της».
- Πεντόγαλος, Γ. (1983). *Εισαγωγή στην ιστορία της Ιατρικής.* Θεσσαλονίκη.
- Πετρακάκος, Δ. (1907). *Οι μοναχικοί θεσμοί εν τη Ορθοδόξω Ανατολική Εκκλησία, Τόμος Α΄, σ.41.*
- Σκλάβου, Ε., & Τζουβαδάκης, Ι. (2012). Θεραπευτικό περιβάλλον και στοιχειοθετημένος σχεδιασμός. Η διεθνής εμπειρία και η περίπτωση της Ελλάδας. *Αρχεία Ελληνικής Ιατρικής, 29, 2, 154 – 161.*
- Σκυθοπολίτης Κύριλλος (1939) Εκδόσεις Swartz Liepzieg 49:2 σελ 85-200

- Σκυλίτζης Ιωάννης (1973) Σύνοψις Ιστοριών Εκδόσεις Η.Thurn
- Σπηλιοπούλου, Α. (2014). Νοσοκομείο, ένας χώρος αλληλεπιδράσεων: η επικοινωνία και η ανθρώπινη επαφή των ασθενών με το προσωπικό του νοσοκομείου.
- Στουδίτης Θεόδωρος, Ίαμβοι εις διάφορας υποθέσεις Migne.PG 99 (1792A9-B7)
- Στουδίτου Θεοδώρου Migne, PG99 (903-1824)
- Σωζομενού, (1960). *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Βιβλ. VI,34,9, σ.34.
- Τασιοπούλου, Φ. (2013). Η κοινωνική περίθαλψη κατά τη βυζαντινή περίοδο.
- Τουλιάτος, Δ. (1956). Η Ελληνική Ιατρική δια μέσου των αιώνων.
- Τριανταφυλλίδης, Π. (2010). Πιλοτική εφαρμογή βάσης δεδομένων για τον έλεγχο ασυμβασιών σε φάρμακα των κατηγοριών, παθήσεων πεπτικού συστήματος, κυκλοφορικού συστήματος, αναπνευστικού συστήματος, κεντρικού νευρικού συστήματος, κατά των λοιμώξεων, ενδοκρινών αδένων-ορμόνες, αίματος και θρέψης (Doctoral dissertation).
- Χαβιαρά -Καραχάλιου, Σ. (1986). Ασκληπιείο Αρχαίας Τιτάνης, το πρώτο Κέντρο Υγείας στον Ελληνικό χώρο. Ανακτήθηκε από την ιστοσελίδα <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/0250#page/4/mode/2up>.
- Χαριζάνης, Γ. (2005). Παροχή νοσοκομειακής περίθαλψης από τις βυζαντινές μονές κατά τον 10^ο – 12^ο αιώνα, *Βυζαντινός Δόμος*, 14, 171 – 182.
- Χαριτωνίδου, Α. (1978). Επίδαυρος. Το ιερό του Ασκληπιού και το μουσείο. Εκδόσεις Κλειώ, Αχαρνές Αττικής
- Χρήστου, Π. (1978). «Ο Μέγας Βασίλειος» Ανάλεκτα Βλατάδων, 27, 83-87
- Χριστοφιλοπούλου, Α. (2004). Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1204. Κράτος Διοίκηση Οικονομία Κοινωνία, Αθήνα σ. 457-458.
- Χριστοφιλοπούλου, Α. (2004). Το πολίτευμα και οι θεσμοί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας 324-1204. Κράτος Διοίκηση Οικονομία Κοινωνία, Αθήνα, σ. 457-458.

- Adkins, L., & Adkins, R. (2004). Handbook to life in ancient Rome. Infobase Publishing.
- Anderson, M. A. (2012). *Hospitals, Hospices and Shelters for the Poor in Late Antiquity*. Yale University.
- Stathakopoulos, D. (2006). Discovering a Military Order of the Crusades: The Hospital of St. Sampson of Constantinople. *Viator*, 37 (1), 255-273.
- Androutsos G. et al (2012) "Les institutions hospitalieres de Byzance et l'hospital (Xenon) du monastere du Christ Sauveur Pantokrator de Constantinople" *Presse Med.* 40: 68-73
- Bailey, J. E. (1996). Asklepios: ancient hero of medical caring. *Annals of internal medicine*, 124(2), 257-263.
- Baker, P. A. (2002). The Roman military valetudinaria: Fact or fiction?.
- Crisafylli Virgil & Nesbitt John (1997) *The Miracle of Saint Artemios* E.J.Brill 1997 Θάύμα 11 σελ 97
- Crislip, A. T. (2005). From Monastery to Hospital. *The University of Michigan Press*, 9-10.
- Dols MW (1987) *The Origin of Islamic Hospital : Myths and Reality* vol 61 (367-390)
- Gautier P. (1954) *Le typikon du Sabaste Gregoire Pakourianos*
- Gautier P. (1982) *Le typikon du Theotokos Evergetis* REB 40 (σελ 80)
- Gautier P. (1985) *Le typikon de la Theotokos Kecharitomene* REB 43 (5 – 165)
- Gautier, P. (1974). *Le typicon du Christ Sauveur Pantocrator*. *Revue des Etudes Byzantines (REB)*, 32, 84.2 (1 – 145).
- Horden, P. (2005). The Earliest Hospitals in Byzantium, Western Europe and Islam, *Journal of Interdisciplinary History* 35.3: 361-389.
- Krueger, D. (2010). *Healing and the Scope of Religion in Byzantium*, Holy Cross

Orthodox Press, p.125.

Labisch, A. (2001). *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals* (review). *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, 56(2), 180-182.

Magoulias, H. J. (1964). «The lives of the Saints as sources of data for the history of Byzantine medicine in the sixth and seventh centuries» BZ (57) σελ (127-135)

Magoulias, H.J. (1964). "The lives of the Saints as sources of data for the history of Byzantine medicine in the sixth and seventh centuries" BZ 57 σελ 127-135

Miller T. (1998). *Η Γέννησις του Νοσοκομείου στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Ιατρικέ Εκδόσεις Βήτα, Αθήνα.*

Miracula der Heiligen Kosmas und Damian (1907) Deubneur L. Miracula 30

Morris, R. (1995). *Monks and laymen in Byzantium, 843 – 1118*. Cambridge University Press.

Morrisson, C. (2007). *Ο Βυζαντινός Κόσμος. Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (330-641)* (μτφρ. Α. Καραστάθη), τόμος Α', εκδ. Πόλις, Αθήνα, σ. 201.

Prioreschi, P. (1998). *A History of Medicine: Roman Medicine (Vol. 3)*. Horatius Pr.

Retief, F. P., & Cilliers, L. (2005). The evolution of hospitals from antiquity to the Renaissance: the Graeco-Roman world. *Acta Theologica: Health and Healing, Disease and Death in the Graeco-Roman World: Supplementum 7*, p-213.

Risse, G. B. (1999). *Mending Bodies Saving Souls- A History of Hospitals*, Oxford University Press, σ.81.

Rumciman, S. (1993). *Βυζαντινός Πολιτισμός. Εκδόσεις Ερμείας, Αθήνα.*

Sipsas, N. (1991). *The Pantokrator Xenon: A byzantine hospital of the 12th century*. Inaugural Dissertation, University of Zurich, Zurich.

- Stathakopoulos, D. (2006). Discovering a Military Order of the Crusades: The Hospital of St. Sampson of Constantinople. *Viator*, 37 (1), 255-273.
- Telea, M. (2012). Medical Care in Byzantium From Mission to Devotion, *European Journal of Science and Theology*, 8, 2, p. 155.
- Tesarová, D. (2011). [The history of medicine in the ancient time]. *Casopis lékařů českých*, 151(1), 26-29.
- Thomas J P. (1987) "Private religious Foundations in the Byzantine Empire" (dos 24)
- Vita Athanasi Athonitae (1906) Petit L. *An Ball* 25 (12-87)
- Von Eickstedt, K. V. (2001). Το Ασκληπιείον του Πειραιώς. *Ελληνική Αρχαιολογική Εταιρεία*, 6-8.
- Yegül, F. (2008). *Baths of Constantinople. An Urban Symbol in a Changing World*. *Archaeology and History in Roman, Medieval and Post-Medieval Greece, Studies on Method and Meaning in Honor of Timothy E. Gregory*, 170-95.